

С.М. Каташев

Алтай үлгер керегинде

80 (Алт.)

Х-292

СТЕПАН КАТАШЕВ

АЛТАЙ
ЎЛГЕР
КЕРЕГИНДЕ

ГОРНО-АЛТАЙСК - 1974

ОПЫЛЬНЫЙ ЛИСТОК
"ВОЗВРАТ"

КА

236203

СТЕПАН КАТАШЕВ

**АЛТАЙ
ҮЛГЕР
КЕРЕГИНДЕ**

(Очерктер)

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ

**Алтайдын бичиктер чыгарар
издательствозынын Туулу
Алтайдагы бөлүги · 1974**

Handwritten signature

Алтай оос поэзиялык творчество — кай чөрчөктөр, ко-
жондор, кеп сөстөр лө кееркедим сөстин өскө дө жанрлары —
терен идейный учурлу ла чүмделер эп-аргалары, айдылар, тур-
гузылар бүдүмдери аайынча ајарулу байлык болгонын шин-
дечилер де, тегин де улус сүрекей јакшы билер. Је алтай
чүмдү сөс — модор, утка, кеп сөс, олордын жанрлары — ко-
жондор, алкыш сөстөр, кай чөрчөктөр, ологго тайанып, поэт-
тер јарандырып тözөгөн үлгерлер, үлгердин тургузылар, тö-
зөлөр кеп-бүдүми, олорды уйгаштыра айдарынын эп-сүмеле-
ри — бу солун ла јилбүлү темалар эмдиге јетире бир бичик-
ке бириктирилип, шинделип, кепке базылып, кычыраачылар-
га јеткелек.

Филологиялык наукалардын кандидады Степан Каташев-
тин «Алтай үлгер керегинде» деп очерктери бириктирилген бу
јуунты — шак бу сурактарга каруу берерге амадаган баштапкы
бичик. Онын учун бу бичик кычыраачыларга, поэзия сүүчи-
лерге, үренчиктерге ле үредүчилерге, јиит бичиичилерге — ли-
тература сүүген ончо улуска алтай поэзиянын тургузылып
чүмделер ээжи-јандарын билерге болушту болор деп иженип
турубыс. Литература шиндеери аайынча алтай литературанын
терминдери текши чокумдалып, јанжыгып кирбеген учун, ав-
тор ло издательство кезик терминдерди бу бичикте, ученый-
лардын ла литераторлордын ајарузына, ченемел эдип кийди-
рип туру. Бис бодозобыс, мында тös сурак бу бичикке кир-
ген јаны терминдердин јараары-јарабазында эмес (олор
јүк ле ченемел!), је алтай литературный терминологияны эр-
чимдү тözөөринде, оны научный шинжүнинг тилине öткүрерин-
де ле оны öскүреринде јана баспай амадаары болуп јат.

К $\frac{0722-33}{M 138 (03)74}$ 84-74

236203
Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

ПОЭТ ЛЕ ПОЭЗИЯ

Творчество — тогус час эртен турадан алты час энирге јетире јылу кабинетте отурала, чаазын чоокырлайтан иш эмес; поэт бойынын ижин амыранып та турган өйдө, јоруктап та јүргенде, улусла да јолугыжып, куучындажып турган тужында, тун ортозында терен уйкудан ойгонып та келип бүдүрип јат.

Поэттин ижи ученыйдын ижиле тунгей, Темдектезе, телекейде ады јарлу советский ученый Алексей Васильевич Погорелов, Государственный ла Ленинский премиялардын лауреады, геометрия јанынан эн артык иштерин айлынан институтка ла институттан айлына јойу базып јүрген тужында бүдүрген. Академик А. Д. Александров докторский диссертациядагы төс теоремазынын чынына чыккан јери — ыраак туулардагы альпинисттердин лагери болгон. Экинчи теореманын учурын вокзалда, поезд сакып отурала тапкан. Бу ученыйдын айдыжыла болзо, «шинжүчи кижинин иштебес өйи — јангыс ла кижичыдажып болбос тиштин сызы тужында...».

Поэттин ижи база андый: учы-бажы көрүнбес коркушту шыранкай иш. Тапкан шүүлтелери ого бирде аяс тегеридий ару ла јарт деп билдирет, бирде орой энирдеги мөштөрдий жүк ле сомдолып турар.

Таланты јок үлгерчи бойынын сомдолгон санааларын ак чаазынга мендеп «төгүп» ийеле, капшай ла точка тургузарга күүнзеер, а талантту поэт, кыймыраган санаалары јарталбаганча, точка тургузарынан тудунар. Ол чындыктын аайына чыкпаганча, үлгерин түрген бичип божодор деп ченешпес, кепке бастырбас. Санаалар, шүүлтелер јарталбаганча, ол узак иштеер.

Поэт Эрнст Вебер бойынын творческий ижи керегинде мынайда айткан: «Ритмико-мелодический күүн-санаалар табылган кийинде, поэт жүректе јуулган шүүлтелер кижини тон өткүре өкпөөртпөзин деп амадап, оларды ичинде туйуктап турар. Бу күүн-санаалар бирде өрө көдүрилип, бирде ойто төмөн түжүп јат. Мынан улам жүректе сүрекей эптү ритм табылып турар. Бу ритм кижинин бастыра эди-сөөгине таркап,

учуры жок ритм-күүни оног ары кенгидип жарандырар. Күүни поэт кими ректенип, кожондоп турар. Ол та качан, та кайда угулган — кижиге билбес. Айса болзо, ол качан да угулбаган. Бу күүни кем кожондогон: бойыг ба айса өскө кижиге бе? Мыны ончозын билерге сеге ритмикалык учурлу сөстүг үйелери эмезе сөстөр болужар. ...Же кезикте бу күүн-санаалар, күүлөр, ритмдер үлгерленбей, кайдаар да туура жүре бергилейт. Бу жылытулардын ордына өскө күүн-санаалар, өскө ритмдер ле жаңы күүлөр табылып, ичинди күйбүредер. Кезикте кандый бир күүден улам бу шүүлте жалкынды жалт эдип, чүрчө ле табыла берет, же кезикте күү ундылып, жылыып калар. Бу күү эртезинде, эмезе бир неделенип, бир айдын, керек дезе бир де жылдын бажында кенете катап табылат. Бисти бу ритм катап ла буурзыдар, же эмди ол жылыбас, ненип учун дезе үлгер туулып чыгар өй жеткен. Строкалар бой-бойын ийдигип, чаазынга төгүлөр».

И. С. Тургенев жаңы ла прозаический произведениелер бичиген эмес, же ол үлгерлерди база чүмдеген. Күү кижиге токунал бербейтен учуралдарды ол бойы сескен. Кийинде мынды сөзү керегинде ол «Новь» деп романында мынайда бичирип: «Нежданов (романнын геройы — С. К.) бойынын творческий күүн-санаазына алдырып, ритмикалык учурлу кее сөстөр бичип баштаганын бойы да билбей калды... «Фу! — мен үлгер чүмдеерге турган эмезим бе» — деп күнгүреде эрмектенди. Ол көзүңкүтин жаңында турган столынан туура басып, комнатанын ичиге ары-бери телчип турды. Же азыгы күүлөр, ээлгир табыштар катап ла угулып келди. Ол токтой түжүп, санана берди... Онын колдору столдын кайырачагы кармадап табала, ачып, чоокырлап койгон тетрадь кодорды... Отургушка араай отурала, ручка алып, та нени де кими ректенип, кезик аразында чачын серпип, сөстөрдиге бирде кырып, чаазынды уймап, строкаларды улай-телей бичий берди».

Лазарь Кокышев «Менин үйем» деп поэмазында поэтин шыраңкай ижиге керегинде мынайда бичип жат:

Ак чаазынды
алдыма салала,
Мендебей пероны
катап ла алдым...
«Менин үйем»... —
бу сурактын
Алдына колымды
катап ла салдым.

Чын жүректү калыгым.
 Ойлөри чек тур калган,
 Өлбөгөндөри арт калган.
 Салымнын учуры
 Топшуур үнинде тонг калган,
 Кандый да болзо, албатым,
 Карузыган калыгым.
 Жоткондый өткөн жондордын,
 Жоголып калган жондордын,
 Эрелип барган чактардын,
 Эскирип жоголгон айлардын
 Учунда арткан албатым,
 Ундылып калган калыгым.
 Сени өрө көдүрип,
 Магын жарыдар күүним бар.
 Улуркаган калыкка
 Удура турар күүним бар.
 Алтай кижиге кем эмтир,
 Ак-жарыкка угулзын.
 Ас та болзо, албатым
 Калыктарла тенг турзын.
 Онын учун салымым,
 Араай башталган кожонгым
 Тенгериге торгулзын,
 Телекейле жүр калзын.

Мында Аржан Адаров алтай албатынын салымы керегинде бичиген, онын кылык-жанын көргүскен. Же поэт алтай албатынын сүр-кеберин көргүзүп тура, кижилик керегинде бичиген. Онын учун Аржан Адаровты бис алтай национальный поэт деп айдып тура, онын интернациональный күүн-санааларын база темдектеп жадыбыс. Онын поэзиясында национальный ла интернациональный күүн-санаалар чике колбулу. Интернациональный күүн-санааларды поэт национальный кебер ажыра көргүзүп жат.

Кажы ла чындык поэтти жүрүмнин бастыра айалгалары жылбиркедип жат: сүүниш те, кородош то, сүүш те, өштөш тө, ар-бүткөн де, космос то, койчынын да жүрүми, академиктин де ижи, жагыс та кижинин салымы, кижиликтин де салымы... Мындый айалгаларды ончозын тоолоорго күч. Же таланты жок үлгерчи бу темаларды жүк ле рифмалап турган болзо, чындык поэт жүрүмде болуп турган керектерди бойынын произведение-зинде жүрегинен сызылып чыккан каныла бичип жат. Таланттуу поэтин жүрегин поэт Лев Озеров электрический ток жууйган

приборло — конденсаторло тўндештирип јат: чын поэттин жүрегинен тартылып барган эмиктер бастыра телекейле тудуш, бу эмиктер ажыра онын жүрегине мундар, миллиондор тоолу салымдар келип жуулгылайт.

Таланты јок ўлгерчинин жүрегинде бу салымдар јүк ле сом-долып, «материал» болуп артып калар, а чын поэттин жүрегинде бу салымдар сүүнер, сүүжер, ачуурканыжар, кородоор, таныжар, тартыжар. Бу салымдар «менин жүрген жүрүмимди, сананган санааларымды улуска төкпөй-чачпай айдып бер» — деп, поэттен некеер. Поэт бу некелтени бүдүрип, бир канча геройлордын сүр-кебери ажыра кижиликтин салымын көргүзер.

Алтай поэттер бүгүнги күннин амадуларын бастыра албатыла кожо бүдүрерге эрчимдү тартыжып, жүрүмдеги өдүп турган јаан кубулталарды бойлорынын произведениелеринде акту жүрегинен көргүзип жадылар. Је талантту поэттердин кылык-јандары, произведениеде тuzаланып турган эп-аргалары бой-бойлорынан башкаланбай јат деп, олардын бичиген бичиктери, анда јуралган сүр-кеберлери, поэттердин эрмек-тили тўнгей деп айтсабыс, сүрекей јастыра болор. Лазарь Кокышевтин поэтический сүмези, тили, эп-аргалары Борис Укачиндийине бир де эмеш тўнгей эмес; Эркемен Палкиннин ўни Аржан Адаровтыйынан ла Паслей Самыктыйынан база аңылу. Јартап айтса, бу өрө адалган поэттердин кажызынын ла аңылу бичижи бар. Кажы ла чындык поэттин кандый бир ўлгеринин башталкы ла јолын кычырганыста, бу произведениенин авторынын ады-јолын алаңзу јогынан танып ийерис, ненин учун дезе кажы ла поэттин ўлгериндеги интонациязы, ритмиказы, күүзи, стили аңылу.)

Је эмдиги өйдөги поэттердин аңылуларын темдектеп тура, олардын санаа-шўүлтелери тўнгей эмес деп айтсабыс, база јастыра болор. Кажы ла поэт бойы алдынан башка кылык-јанду да, јангыс оны керелеген эп-аргалу да болзо, олар ончозы бүгүнги күннин кейиле тынып јат. Јартап айтса, советский күүн-санааларды, социалистический обществонын кылык-јандык (нравственный) ээжилерин кажы ла поэт жүрегинин «кыптарында» чеберлеп кондырып, жүрүмнин бастыра некелтелерин бир де минутка ундыбай, кийинде оларды ончозын бойынын произведениезинде айдып берет.

Кажы ла поэттин произведениезинен кычыраачы жүрегине келишкедий күүн-санаалар бедреп јат. Кычыраачы поэттин биографиязындагы болгон јозокту учуралдарды терең баалап, оларды бойынын жүрүминде тuzаланып јат. Онын учун кычы-

раачы поэттинг эн бийик, эн учурлу күүн-санааларын билип аларга амадап јат. \

Поэттинг јүрүми ле творчествозы тудуш болгонынан улам онын произведениелери кижиликтинг јүрүмин керелеген бичик боло берет. Поэттинг айткан сөзи онын јүрүмиле чике колболып, онын эткен керектери поэзиязындый ок јозокту болгондо, произведение кереес эрјине кептү артып калат. Поэттинг јүрүми онын творчествозында танмаланып артып калат.)

Ады јарлу поэт Юстинас Марцинкявичюс мынайда айдат: «Критиктер писательдинг творчествозын онын биографиязыла колбоштыра көрөргө јалтангылап турганын кижии кайкаар. Творчество качан да болзо автордын јүрүмиле, салымыла колбулу. Писательдинг биографиязы көдүрингилү произведениелер бичиирге кычырып јат... Писательдинг биографиязы — ол төрөл јерининг, төрөл албатызынын салымы. Ол ок өйдө јер-телекейдинг салымы — писательдинг салымы».

Поэттинг учуры эн озо јүрүмнинг социальный аңылу темдектерин кижини өкпөөртөр сөстөрлө чүмдеп айтканынан улам бааланып јат.)

Кажы ла поэттинг аңылу кылык-јангы, поэтический эп-аргалары бар. Је бу ок өйдө поэт бойынын творческий ижинде социальный сурактардын јартына чыгып, албатыга јангы сөс айдып бергенинен улам ол үредүчиге түнгей боло берет. Ол биске уур сурактардын јартына чыгарга болужып јат.

Кажы ла кижии албатыла, јүрүмле, бойынын өйиле колбулу. Онын учун јангыс кижининг јүрүми, салымы албатынын, кижиликтинг салымыла тудуш болуп јат. Качан поэт «мен» деп айтканда, ол кижилик керегинде сананып, айдып јат. Ойлө алдынан башка кижии, кижии ле кижилик — бу сурактар чындык поэтке амыр бербей јат. Онын учун чындык поэт поэзияла чике колбулу. Ол албатынын ла јүрүмнинг үни.)

АЛТАЙ ПОЭЗИЯНЫҢ ӨЗҮМИ

(Азыйдан бери бийик культуралу болгон албатылардын поэзиясынын историясы жүстер де, мундар да тоолу жылдар мынан озо башталган. Темдектезе, жебрен Грецияда «Илиада» ла «Одиссея» бир канча мундар жыл мынан озо бичилген. Итальянский литература VIII чакта жаранып чыккан. Эмдиге жетире поэтический учурын жылытпаган улу Шекспирдин трагедиялары XVI чактын учында бичилген. X—XI чакта Омар Хайям, Фирдоуси, Рудаки чүмдеген произведениелердин бүдүми ле учуры эмдиге жетире онголок.)

Бу өрөги адалган да, адалбаган да албатылардын поэтический традициялары сүрекей бай. Мындый традиция чактын чакка национальный оморкош болуп артып калган. Албаты бу жебрен литературный памятниктердин бийик чүмдемел учурын билип, төкпөй-чачпай бир үйеден экинчизине, экинчизинен үчинчизине табыштырып, бастыра телекейге таркаткан. Кийиндеги поэттер бу поэзияга тайанып, үргүлжиге ундылбас произведениелер чүмдеген.

Бу албатылардын поэзиясына көрө, баштапкы алтай үлгер бичилгенинен бери бир ле канча он жылдыктар өткөн. Je алтай поэзия бу исторически кыска өйдин туркунына канатталып, чүмдемел культуранын кемине једип алала, эмди өскө карындаштык албатылардын литератураларыла кожо советский литератураны кенгидерине бойынын камаанын жетирип јат. Кеберлеп айткажын, бистин бүгүнгү јиит литературабыс корболонуп өскөн өйди, бойынын сүр-кеберин бедреген уур јолдорды јенүлү өдүп, эмди канаттары тынгыган кийинде, кайыр туулардан элбек чөлдөргө учуп чыккан. Алтай поэттердин көп произведениелери Барнаулда, Новосибирскте, Москвада орус тилге көчүрилип, бистин ороондогы текши кычыраачыларды јилбиркедип јат. Бу произведениелер карындаштык республикалардын өскө тилдү эл-албатызын Туулу Алтайдын улузынын жүрүмиле, онын культуразыла таныштырып јат.

Алтай литературанын мынайда түрген өнжигенин мен кай чөрчөктөги баатырдын өскөниле тундеер эдим. Je ол чөрчөктөги баатыр. А алтай литература бүгүнгү жүрүм. Онын

тазылдары тынгып, бӱрлери јайылганын бис бойыстын кӱзисле кӱрӱп јадыбыс.]

Алтай литература бу кыска ӱйдин туркунына јаан једимдерге јеткен шылтагы незинде? Ненин учун бистин кичинек албатыбыстын поэтический культуразы кӱп албатыларга јарлу боло берген?

Баштапкы письменность табылгалакта, бичик-билик барын (темдектезе, судур бичик, ол эмезе алтай баатырлар куштын канаттарына бичик бичигенин) албаты јӱк ле чӱрчӱктӱн угуп јӱретен. Миссионерлердин бичиген бичиктерин тоолу ла улус кычырар аргалу болгон. Бу бичиктерде «кудайлардын ла агару улустын јӱрӱми» керегинде айдылган. Јадын-јӱрӱм ле јӱрӱмдеги чындыктар керегинде миссионерлер, албатыдан коркып, айтпай туратан. Јагыс ла улу Ленин, улу Октябрь, Совет јан алтай поэзияга јол баштап, оны јаан једимдерге јетирген.

Революция баштаган кубулталардын шылтактары ла учуры керегинде сананып, поэт Борис Укачин «Мен кем?» деп поэмада мынайда бичип јат:

Меге мындый ийдени кем берген?
Мындый ийдени кайдан алгам?
Бис Ленин деп кичи билгенис,
Онон судур бичик алганыс.
Биске бичик ӱренери,
Бичик таныыры
Қыр ажарынан кӱч болгон.
Биске бичик ӱренери,
Бичик таныыры
Айлаткыш тӱбиндий јол болгон.
Бис Ленин деп кичи билгенис,
Ол биске 37 куш сыйлаган,
Қажызынын ла канады дезе
Алтын тонустый сурлаган.
37 алтын куш — 37 буква,
Јӱрегисти кӱйдӱрип, кӱзисти ачкан.
Қаршулу буудактан кайра болбоско
Қаныска јалкын-ийде салган.
37 алтын куш — 37 буква,
Тӱгӱн ле чыннын ӱгин таныткан.
Бажыска кӱннен санаа сырлап,

Телекей эжигин биске ачкан.
...Бис Ленин деп кижиге јолугып,
Кижининг омок адын алганыс.
Бүгүн онын санаазыла сананып,
Онын алтамыла бис базадыс.

Мында Борис Укачин чөрчөктөрдөги баатырлардын куштын канаттарына бичик бичийтен учуралды тuzаланып, символический кебер ажыра јаан социальный шүүлтелерге јединет. 37 алтын куш — 37 алтай буква дегени ол — революция, Ленин, социализм, «Россиянын ыраак јаказында јаткан ас тоолу албатыга», «ак булут јастанган туулардын» улустарына ырыс, ийде берген улу Октябрь.

Јаңыс ла Совет јаннын шылтузында бис улу Пушкиннин, Толстойдын, Шекспирдин, Горькийдин, Шолоховтын, Айтматовтын, оног до өскө көп бичиичилердин произведениелериле таныжар аргалу болуп, бойыс национальный кеберлү ле социалистический учурлу байлык литература өскүрип алдыс.

Алтай советский поэзия 20-чи жылдарда төзөлгөн. Је бу өйдө ол көрүмјилү једимдерге бир де буудакка туштабай јединген деп айтсабыс, јастыра болор эди. Андый да болзо, 20-чи жылдардын ортозында, анчадала ол жылдардын учында, алтай поэзиянын једимдери јаан деп билдирет, ненин учун дезе јаңы өйдө ол бастыра советский литературанын бир бөлүги болуп, онын ченемелдерине үренип турган.

Је ол өйдөги поэттердин үлгерлерининге кеми, эмдигизинге көрө, јабыс болгон. Поэттер эн озо революциянын учурын үлгер ажыра айдып берерге мендеп турган. Произведениенин бүдүминге ајару салар ой јок то болотон.

П. А. Чагат-Строев, М. В. Мундус-Эдоков оног до өскө поэттер јадын-јүрүм Совет јаннын шылтузында јаранган деп көп саба үлгерлерин фольклордын эп-аргаларын тuzаланып бичигендер. Бу поэттердин мынайда бичигени јолду. Качан да көрбөгөн электрический отко омор јаш балдардый сүүнип, оны жылдыстарла тундештирип туратан; баштапкы автомашинаны көрөлө, поэттер, өскө улус ок чылап, оны темир ат деп адап, самолетты темир куш деп айдатан. Мынайда кенете «урулып» келген үч-көрбөгөн бар-јок солундарды кандый эп-аргала бичиир деп сананарга ой дө јетпейтен, онын учун поэттер бу солундарды кайкап, акту јүрегинен сүүнип, көдүрингилү сөстөрлө билгенинче айдып тургандар.

Јиит письменностьту өскө албатылардын поэзиясы база мынайда ок төзөлгөн. Јарлу литература шиндеечи З. Кедрина

казах албатынын поэзиясын шиндеп тура, мынайда бичип јат: «20-чи јылдардагы казах литературанын бүдүми схема аайлу болуп, чүмдемел эп-аргалары јанынан јабыс кеминде турган. Писательдердин күүн-санаалары, эстетический көрүми түрген де өзүп турза, је олордын ченемели јаан литературалардын художественный кеминен јабыс болгон. Је поэттер јүрүмнин кубулталарын көргүзөргө мендеп, јүзүн-јүүр солундарды көдүрингилү сөстөрлө айдарга амадаган... Баштапкы техника — паровоз, трактор, советский эмблема — серп ле маска поэттерге эн бийик, эн көдүрингилү поэзия болгон».)

(Анайдарда, баштапкы поэттерге јангы јүрүмнин кажы ла кубултазы, кажы ла солун учуралы поэзия деп билдиретен. Қадын кечире күр, баштапкы таш јол, баштапкы электростанция, баштапкы машиналар, кызыл мааны, революция, Совет јан, поэттерди өкпөөртип, јангы произведениелер бичиирге кычырган.

Эмдиги өйдө кезик литературоведтер, критиктер ле бичиичилер бу баштамы кату өйлөрдин ағылу темдектерин керекке албай, 20-чи јылдарда бичиген улустын творчествозынын учурын јетире баалабай, ол өйдөги писательдердин произведениелеринин чүмдемел жеми јабыс дежип, олорды јаман, декларативный үлгерлер бичиген деп бурулап јадылар. Је бис ол өйдөги литературанын кемин, онын ағылу темдектерин ундыбас учурлу. 20-чи јылдардагы үлгерлердин ле туујылардын једикпестери көп тө болзо, олор чындыы јанынан фольклорго түнгөй эмес, јангы реалистический произведениелер. Ненин учун дезе поэттер јүрүмде чын болгон керектерди көргүскен.

(Одузынчы јылдардагы алтай поэзиянын чындыы кезем кубула берген. Поэттер јүрүмди философский јанынан шүүп, бойларынын произведениелерин бийик идейно-эстетический кемине јетирген. 30-чы јылдарда поэттер ле прозаиктер социалистический реализмнин элбек јолына киргилеген. Алтай поэттер бу өйдө јарлу писательдердин произведениелериле таныжып, олордын ченемелинен үренип тургандар. Бистин поэттердин бек најылыгы анчадала Новосибирсктин писательдери ле болгон.) Мындыј јуук литературный колбулардан улам көчүретен иштин эрчими там тынган. Бу өйдө алтай тилге И. А. Крыловтын баснялары, А. С. Пушкиннин үлгерлери, М. Шолоховтын ла Н. Островскийдин произведениелери көчүрилип јат. Ол ок өйдө орус тилге кай чөрчөктөр, қожондор ло алтай поэттердин үлгерлери көчүрилип јат.

Мындыј көчүретен иш алтай поэзияны јарандыраарына

јаан камаанын јетирген. Темдектезе, үлгердин бүдүми (ритмиказы, рифмазы, строфазы) јаранып, јангы эп-аргалар табылар јол ачылган. Мынан улам 30 жылдардагы поэзия, 20 жылдардыйына көрө, чик јок јаан једимдерге јединген.)

30 жылдардагы поэзиянын кеми оног до бийик болор эди. Је бу өйдө газеттерде чыккан бир кезек статьялар поэзиянын өзүп кенгирине буудак эткен, ненин учун дезе кезик критиктер кепке базылып чыккан произведениелерди ондобой, бир канча поэттерди бурулап, оларды националисттер де деп адап турган.

Темдектезе, 24 майда 1936 жылда «Красная Ойротия» деп газетте «Против буржуазно-националистической контрабанды в ойротской литературе» деп статья чыккан. Статьяда көп чын эмес шүүлтелер айдылган. Критик «Ойроттын өзүми» деп литературно-художественный јуунтыны тургускан автордын, К. И. Филатовтын, писательдер чөрчөктөги айдылган албатынын тилин туура таштабай, бойынын творчествозында элбек тузаланар учурлу деп чын айдылган некелтезин јаратпай, мынайда бичип јат: «Бистин социалистический Ойротия 14 жылдын туркунына бойынын тилин јангы революционный једимдерле бай эдип салган. Је контрреволюционер-националист Филатов мыны тоого албай, революциядан озо чөрчөктө айдылган тилге ајару салат. Чөрчөктөрдө революционный терминдер јок, мынан улам ол алтай тилди националистический коронло корондоорго амадайт».

Критик чөрчөктөги айдылган алтай албатынын тилин туура јайладып салгадый күүндү болгон.

П. В. Кучияктын албатыдан јууп алган кожондорын ла бойы чүмдеген үлгерлерин јуунтыга кошконын критик јаратпай, поэтти база буржуазный националист деп бурулап јат.

Бу өйдө Кучияк «Алтын-Туујы» деп кайлап айдар чөрчөкти кепке белетеп турган. Чөрчөктин кезик үзүктерин поэт областной радио ажыра кайлаган. Је критик Кучияктын албатыга ууландырылган агару керектерин јаратпаган. Критик «Алтын-Туујыны» чөрчөк деп адабай, Кучияктын произведениези деп айдып јат. Чөрчөктин бир кезек «керектү» үзүктерин алып, Кучиякка буржуазный күүн-санаалар јапшырып јат. Чөрчөктө мындый јер бар: Алтын-Туујы, Эрликтен очин алар деп, јер алдына келип көргөжин, бир јиит уул столмого јаба кададып, кыйнаттырып койгон турган. Критик бу учуралды темдек эдип алала, «јиит кижидегени — ол комсомолец» деп айдып, мындый шүүлте эдет: «Кучияктыыйыла болзо, ак-јарык-

та классовый тартыжуда турушкан улус ол жерде ончозы столмого кададып койор».

Бу критиктин бастыра айдылган шүүлтелеринин учурын кижжи кайкаар. Мындый вульгарно-социологический критика ол тушта жангыс та бисте эмес, же өскө дө литератураларда көп каршу жетирген. Же вульгарно-социологический критика алтай литературанын өзүмин токтодып болбогон. Одус жылдардын учында поэттердин тоозы там көптөгөн.

Жуу ойинде ле жуунын кийнинде поэзиянын өзөтөн эрчими астай берген, ненин учун дезе көп поэттер Ада-Төрөл учун Улу жуудан жанбаган.

60-чы жылдарда алтай поэзия алдындагызына көрө там тыгып чыккан. Бу поэзияны А. М. Горькийдин адыла адалган Литературный институтты божоткылаган А. Адаров, Л. Кокышев, Э. Палкин, олордын кийнинен ары Б. Укачин, П. Самык, Ш. Шатинов ло өскө дө нөкөрлөр баштаган. Бу ойдөги жүрүмнин жаан кубулталарын олор бойлорынын произведениелеринде чындык көргүскен. Олордын творчествозына жаан камаанды алтай фольклор жетирген. Же бу камаан азыйдагызына көрө чик жок башка бүдүмдү болды.

Албатынын чүмдү сөстөрилел, чөрчөктөрилел олор кичинекте, жуунын уур ойлөринде, таныжып баштаган. Кышкы узун энгирлерде каргандар жангыс айылга жуулыжатан. Балдар мында кожо ок. Ышталып турган лампанын өчөмик оды өткүрел олор кайчыга көстөрилел торт ло кадалып калгандый отуратан. Жангыс ла тангары жуук уйкуга алдырып, төрөл жерин корыган жалтанбас баатырлардын жүрүмин жетирел угуп-укпай, олор отурпуза уйуктай беретендер. Же эртезинде жааназынан чөрчөк канайда божогонын билип алатан. Албатынын ойгор сөстөрилел олордын баштапкы университеди болгон. Чөрчөк ажыра олор улустын жүрүмилел, ан-кушла, ай-күнлел, агаш-ташла, Алтайыла танышкан. Кийнинде олор Литературный институтты божодып, Алтайына жанып келелел, бу чөрчөктөрдилел эске алынып, үлгерлер чүмдеер.

А. Адаров Ондой аймакта Ийин совхозында жаткан Лениннин орденин тагынган Тадинов Тийингелел учурлап бичиген поэмазында озочыл малчынын иштеген ижин кайкап, мындый оморкодуду сөстөр айдар:

Ыраак-ыраак жабыста
Жүрекчел кичинек айыл...
Кенетел, телекей, токто!
Бүгүнгил күндер ундыл.

Ол тушта айылдан
Байбарак баатыр чыгар.
Алып-Манашты сакып,
Араайын ыйлап турар.

Бүгүңги поэттер национальный ла телекейлик культураның једимдерине тайанып, алтай поэзияны кениткен.

Алтай фольклор ологго чүмдемел көрүм, ийде-күч берген. Алтай албатының ойгор ичјандык (духовный) культуразы јогынан олог бойлорының эн артык поэтический произведение-лерин чүмдегилеп болбос эди. Фольклор ологго үлгер чүм-деерге баштамы үредүлү школ болгон.)

Орто школдо олог алтай литератураның јолын ачкан кижининг, П. В. Кучияктың, произведениелериле танышкан. Школдо ок олог улу орус поэзияла танышкан. Кийинде А. Пушкиннинг, М. Лермонтовтың, Н. Некрасовтың, В. Маяковскийдинг үлгерлерин олог алтай тилге көчүргилеген. Бу улу поэттердинг произведениелерининг тыныжы ологды јаан творчествого канаттандырган. Көчүретен иш ологдың творческий күүн-санаазын там бийиктеткен, нениң учун дезе, көчүретен иш ологды поэзияның ағылу јажытту темдектериле таныштырган. Ойгор поэттердинг телкем шүүлтелери, сүүнчи ле шыра керегинде айткан сөстөри ологго эн јуук болгон. Бойының албатызына кижиле кижиликтинг эн бийик, эн аргалу кылык-јаңы керегинде айдып берерине олог анайда үренген.

Бу бичикте мен јүк ле Лазарь Кокышевтинг лириказы керегинде бир эмеш сөс айдып, алтай поэзияның эмдиги өйдөги текши бийик кемин көргүзер деп амадал турум. Аржан Адаровтың, Эркемен Палкиннинг, Паслей Самыктың, Борис Укачиннинг ле өскө дө поэттердинг творчествозын ылгаары өскө бичикте болзын.

(Поэзия — ол экинчи јүрүм. Оноң чокум айтса, онын тынысызы, учурлыгы. Онын учун Лазарь Кокышев эн артык поэтический јуунтыларының бирүзин «Экинчи јүрүм» деп адаган.

Кокышевтинг кажы ла јаңы бичигин кычырганыста, бис кезикте сүүнип, поэттинг кокурларына каткырып та турадыс. Је кезикте поэттинг јүрегинен сызылып чыккан өткүн лирический сөстөрине алдыртып, көзиске јаш та толуп келет.)

Лазарь Кокышевтинг үлгерлери өскө поэттердинг үлгерлериле кожо кайа-ташта салкынла тартыжып өскөн барбак мөштинг тазылдарындый, алтай поэзияның үйе-сөөгине өдүп, текши таркаган. Эмдиги өйдөги алтай литературада Кокышевтинг

үлгерлиги терен ле керсү изин артырган дезе, јастыра болбос деп шүүнип турум.

Је кезик улус Қокышевтин јангыс кокур ла шоодылганду үлгерлерин сонуркап кычыргылайт, онын терен өдүмјилү лириказы керегинде ненин де учун бистин критиктер де бойынын сөзин айткалак.

Чын, Лазарь Қокышев алтай поэзияда эн талантту юморист ле сатирик. Је Қокышевтин творчествозынын тос учурын онын кокурлу ла шоодулу үлгерлеринен бедребес керек. Менин бек шүүлтемле болзо, Қокышев — озо ло баштап лирик, өдүнгир ле ойгор сөстү лирик.)

Је поэт баштапкы ла үлгерлеринен ала кычыраачыла поэтический ле талантту, эрчимдү тилле куучындажа берген деп айтсабыс, јастыра болор. Поэттин үни тынгыгалак өйдө, онын лирикалык кеберлери чокум эмес болгон; кижиде буды тийбеген јум, агашту-ташту јерлер, оморкодулу кайыр сүмерлер кычыраачыга сырангай ла туман ары јанынан сомдолып тургандый, өчөмик көрүнип турган, ненин учун дезе, бу үлгерлерде чокум өндөр, сөстөр, поэтический эп-аргалар эм тура ас болгон. Је онызы јарт. Поэзиянын јажытту эрчими, ийдези јангы бичип турган, таскамалы тынгыгалак поэтке ончозы багылбаган. Андый да болзо, онын баштапкы үлгерлери ле туујылары поэттин ады-јолын кычыраачыларга јарлаарга болушкан, бу үлгерлерде Лазарь Қокышев бойын аржан суудый ак-јарык күүн-санааларын улуска кереес сый эдип айдып берерге турганы јарт билдирген.

Поэт учуры чокум эмес текши учурлу бийик романтикалык үлгерлерден ырап, јүрүмнин чокум чындыктарына бурылып, көндүре јадын-јүрүмнин айалгаларын шиндей берген. Мынан улам поэт јангы кеберлерди ле эп-аргаларды таап, јилбүлү ле чындык үлгерлерге келген. Поэттин таланты үлгерден үлгерге тыгып, 1960—63 јылдарда чыккан бичиктеринде онын лириказы автордын узы бийик чүмдемел кемине јеткенин керелейт. Онын лириказы прозазына да текши таркап өткөн.

Лазарь Қокышев 1933 јылда чыккан. Онын бала тужы Ада-Төрөл учун Улу јуунын шыралу јылдарына келижип јат.

Јангы, ырысту өйдө чыккан балдарга коркушту төртөн бир јылга јетире тегери кара өндү деп бир де катап билдирбеген. Јүрүм ологго көбөлөктөрдин кийнинен јүгүрип ойноп јүрери деп билдиретен. Јуу-чак деген сөсти олог јангыс јаан улустап угуп јүретен. Је эмди ада-эзелеринин эркезине өскөн бастыра советский албатыла кожо эн јаан ла коркушту ченелтеге учу-

раган. Бу кату ченелтенин ады — Ада-Төрөл учун Улу жуу. Бу баштапкы ченелте, эн жаан ла эн уур, эн шыралу ченелте болгон.

Жуу ойинде чыдаган үйеге бала тужынын жаркынду ырызыла туштажарга келишпеген. Семис эттү көчөнинг амтаны ол тужында узакка ундылган. Жаскыда кандык ла чөмүр ологго эн амтанду ла эн ток курсак болгон.

Бу балдар жуу деген сөсти бойынын жүрүми ажыра билип алган. Жуу-чак дегени — ол адазы жок өскөни, курсак-тамактан астыкканы, похорон алган энелердин ый-сыгыды, оору-жобол, күч, кату жүрүм айылдардан айрылбаганы.

Өштү дегени — адазын элтүрген фашисттер, Гитлер, ачанаторо, оору-жобол, ый-сыгыт экелгендер...

Борис Укачин бу уур ойлөр керегинде мынайда айдат:

236203.

Лаш, кичинек
Уулчак тужымда
Адаларыс бистинг
Жууда тужында,
Туралар тудуш ла
Қарангуй деп бодогом,
Қеросин ле тусты,
Қартошко ло калашты
Қудай јерининг
Байлыгы деп бодогом.
Мен бир де катап
Сахар јибегем тойо,
Табылза, таарын да
Јип койгодый болгом.
Қалаш деп аш
Қандый тату болгон!
Қачан да ого
Тойбозым деп бодогом...
Адалар кайда да
Јуу јеринде.
Эртен-энгир
Энелер иште.
Сүүнчи дегени не?
Байла, эртелеп,
Энези иштег јанары.
Ырыс дегени не?
Байла, тузакка

Койон түшкени...
Кижинин жүрүми,
Байла, үргүлжиге мындый:
Каткы ас,
Сүүнчи ас,
«Адам» деп айтпас,
Ол — жууда,
Ол — сакылта,
Көстө — жаш,
Бойын — жаш...

Балдар баштапкы катап өштү деп сөсти угуп, онын учурын билген. Же мында, ыраак тууларда, олардын өч алатан өштүзи — чалканчак: жаргак штанду уулчактар шыйдамга минип алып, «мен Чапай» дешип, чалканчакты чыбыктарла маказырап, жулдап чаба беретендер; эмезе кыра одоп барганда, олардын фашисти казагот болгон.

Уулчактардын алакаандары тон өткүрө эрте торсогон, кемирчек сөөктөри тон өткүрө эрте каткан. Олор энелериле кожо аш тартып, өлөң жууп жүрөтөн, аркадан жойу одын жүктөнөтөн. Өткөн уур жылдар эмдиги одус беш — төртөн жаштулардын жүрегинде, олардын эне-адаларынын жүрегинде, эдиканында, ок чылап, жетире жазылбаган шырка ошкош болуп артып калган. Бу баалулардан кан эмдиге жетире сызылып тамчылаганча.

Жуу башталарда, Лазарьга сегиз жаш бүткөн. Кийинде таланттуу поэт болотон уулчактын амыр-энчү ле ырысту бала тужы 1941 жылдын кичү изү айдын кыскарып брааткан күндериле кожо үзүлип калды. Жаш балдарлу энезинин ол эн жаан уулы ла биледе баштапкы болушчызы, онын учун ого үрөнерге күч. Бу кату өйлөрдү поэт качан да ундыбас, ненин учун десе:

Түнде аштап ойгонып келгемде,
Энем сыймап, бойыма килейтен.
«Jeерен уйыс жанып ла келзе,
Jeдеген курут экелер» — дейтен:

(«Эски айыл»)

Ненин учун десе бала тужында энезиле кожо:

Күрен уйдын өлөңгин
Күч жеткенче чапканыс.

(«Одуда»)

Бала тужында јаткан Алтайы, айылы качан да ундылбас.

Ненинг учун дезе:

Тобракту айылым өнгүзүм деп,
Тогус јаштан иштеген ле эдим.

(«Эски айыл»)

Керек дезе бу эски очок то ундылбас.

Ненинг учун дезе:

Өчүп калган бу тымык очокто
Өскүс балдардын курсагы кайнаган.

(«Эски айыл»)

Керек дезе бу чибиде ундылбас, ненинг учун дезе јуу ойинде «койлорды кабырып, јаантайын сенин төзине келетем».

Бу турган карган кер ат жүрекке ачу, ненинг учун дезе:

Адалар фронтко жүре берерде,
Аш тартканыс, санаанга кирет пе?
Кезикте күчинг јетпей барганда,
Өчөжип туратан, санаанга кирет пе?

(«Кер ат»)

Је кижини бу да кату ойлөр, бу да јотконду јуу-чак сындырып болбогон. Улу јенгүге советский улус бек бүдүп, оны колхозчы келиндер јана баспас эрчимдү ижиле база белетеген. Эр улустын ижин бүдүрген Байрамнын чыдамкайын јурттын улузы чек кайкайтан да. Ончо эл-јон шыра көрүп, ончо улус уур иштер бүдүрип турган. Је Байрам јүк ле чай ла ичип алала, «кожондоп, катап кыразын тартатан», «алтай кожонног күч алгандый», «аттарын катап ла камчылап ијетен» деп, автор бу «кожон жүректү» алтай кыстын сүр-кеберин сүрекей карузып јурайт. Улус «јаагы талбас кайткан» да дешкилеп турза, је «кожонды бойлоры туйка тындайтан». Байрамнын кожонгы јуу ойинде өскө улуска јаан сүүнчи ле ырыс, амыралта болотон.

«Јок. Мындый улус өштүге качан да јендиртпес. Мындый улус өштүни јенип чыгар!» — деп, поэт бу үлгериле кычыраачыларга айдат. Өткөн Улу јууда сегис — он јаштулар эмди бойлоры да бала-баркалу ада-энелер болуп калдылар. Эмди олардын балдары бойлоры сегис — он јаштулар. Је эмдиги одус беш — төртөн јаштулар јуудан јанбаган адаларын эмдиге эске алынганча. Адалар качан да ундылбас, ненинг учун дезе олар жүрүмин балдардын, балдардын балдарынын ырызы учун берген.

«Јуу јеринде божогон адалар» поэттин тўжине јаантайын киргилейт:

Тегерик столды
Эбире отурып,
Телекей үстин
Айладып шүүшкилейт.

Адалар поэтке:

«Бистин учун
Тирү уулдардын
Јүргөн жүрүмин
Көрөлик — дешкилейт.
Бистин учун
Айдатан поэттин
Бичиген үлгерин
Угалык» — дешкилейт.

Онын учун:

...Катап энгир
Киргенче ле мен
Карандаш учын
Сый тиштейдим.

Онын учун:

Эдилбеген немени
Эдерге мендеп,
Эртенги күнди
Көрөргө мендейдим.

Онын учун:

Кайкаган жүрүмнен
Артып ла турзам,
Катап ла меге
Адалар тўжелет.

Лазарь Қокышевтин көп лирикалык үлгерлери төрөл јеринин кеен ар-бүткени керегинде бичилген. Қандый бир поэт ар-бүткенди жүк ле сүүп турган болзо, оны мынанг улам ар-бүткен керегинде јакшы үлгер бичиир аргалу деп бодобос керек. Је чындык поэт ар-бүткенди терен ондоп ло шиндеп көрүп, онын жүзүн-башка өнгөдорин ылгап, жүрүмле колбоп, өткүн, куулгазын сөстөрлө јурап јат.

Лазарь Қокышевтин ар-бүткен керегинде лириказы анғылу. Онын ар-бүткени кандый да јарык эрикчилдү, санааркап калгандый.

Мындый лирика јакшы ба, айла јаман ба?

Бу суракка каруу берерден озо, мен бир мындый жылбүлү учурал айдайын. Бир катап Туулу Алтайдын бичиичилеринин организациясында поэттер Лазарь Кокышевтин жаңы бичигин шүүшкилеп отургандар. Бу шүүжүдө турушкан бир кижини Кокышепти бурулап, «Слер ненин учун ар-бүткенди көргүскенигерде, жаңыс энгир, ай, көгөлтирим өңдөр керегинде бичип жадыгар? — деп сураган. Кокышев каруузын мынайда жандырган: «Өскө өңдөрдү көргүзөргө меге күч. Көргүзүп болбос то эдим. Же романдагы көргүзүлгөн ар-бүткенди геройлордын күүн-санааларына келиштире бичиирге амадагам».

Мен бодозом, поэт бойынын каруузын чын жандырган. Бу карууга үзеери мен мынайда айдар эдим: чичке үндү кижини жоон үнле кем де эрмектендирип болбос. Жоон үнле ол куучынданарга албаданза, улус ого каткырыжар. Жоон үндү кижини чичке үнле база куучындап болбос. Ол эмезе, чаап айу чылап огурып болбос, айу чаап чылап база эдискилеп болбос. Кажы ла кижинин бойынын аңылу үни бар, кажы ла поэттин бойынын аңылу эң-аргалары бар, аңылу таланты бар. Бастыра поэттер жаңыс темага, жаңыс калыпла бичизе, поэзия да, поэттер де керек жок болор эди, ненин учун дезе ол кеп-калып, үлгүни белетеп алала, керектү произведениелерди, ого түнгөй бичиктерди кепке басып чыгарып турар эдис. Лазарь Кокышев чын поэт учун, онын ар-бүткен керегинде лирикасы аңылу. Бу үлгерлер бир үлгү аайынча бичилген болзо, бис поэтле кожо эрикпес те, санааркабас та, ырысту жүрүмгө сүүнбес те эди-бис.

Ар-бүткен керегинде бичиген лирикада поэттин таланты жаңы келтейинен көрүнөт. Лазарь Кокышевтин ар-бүткенинде жаркынду, чокту, кезем өңдөр жок. Онын бу лирикалык журамалдарында бис көп жаңы көгөлтирим, боро, сары — өчөмик будуктарды көрөдис.

Темдектезе:

Күрөң, тымык боочыда
Күртүктөр ойноп баштады.
Кереес чогуун сары күн
Кедери мееске таштады.

Ол эмезе:

Чугулду куйун бийелеп,
Чуйдын жолун үреди.
Көпөгөш кар айланып,
Көөркийим жолун бүркеди.

Ол эмезе:

Эрой јолдо кем де јок,
Оттор өчөмик суркурайт.
Ойногон куйунга јүрегим
Оорып-оорып сыстайт.

Мындый јымжак өнгдөрлү будуктар, табылу ла јылу эрмек кычыраачынын ичи-буурын ачыдып, кандый да ару сысту эрикчил күүн-санаалар санандырар.

Је Лазарь Кокышевтин ар-бүткен керегинде лириказы кижиге аргазы јок кунукчыл ла туйуксынган күүн-санаалар экет деп айдарга бир де јарабас. Бу үлгерлерде карануй, бууныккан күүн-санаалар керегинде айдылбаган. Мындый кунугыш — јаркынду, поэтический ле романтический, бийик ле ару кунугыш, кижини өрө көдүрип турар эригиш.

Поэттин ар-бүткен керегинде көп үлгерлеринде мөнгүн күзүнилердий шыныраган өткүн ле сүүнчилү үндер угулат. Бу үндер — ырыска ла сүүмјиге иженип эриккен кижинин үни деп кычыраачылар бу сөстөрдин терең өдүмјизинен јүрегиле иле сезер. «Тандак» деп үлгерде поэт мынайда көдүринилү айдат:

Өрө көргөмдө, суркурап турган
Бийик-бийик јылдыстый ошкожым.
Төмөн көргөмдө, чалынга сурлаган
Мелтиреп турган чечектий ошкожым.

Поэт сүүнип, бойынын азыйгы кунукчыл күүн-санаазына кайкап тургандый, мынайда айдат:

«Буурым соок»... — деп, мен тегин айткам,
Бу — јүрүм деп, эмди билерим.

Онон ары Сергей Есенин чилеп:

Қажы ла конусла берижип, ойнойдым,
Қажы ла өлөнди јытап көрөдим.

Је бу сүүнчи јангыс ла кижинин сүүнчизи болбос учурлу. Бу ырыс бастыра улустын јүрегине толзын:

Јинјилү јастын кожонын угадым...
Јиит уулдар, калай јүрбегер.
Тайадый кеен кыстардын көзине
Тайкылта көрбөй, удурә көрүгер.

Лазарь Кокышев көп үлгерлерди Алтай керегинде, төрөл албатызы керегинде бичиген. Бу үлгерлердин эмоциональный өдүнири ле ийдези автордын јаан јайалтазын база керелейт.

Онын учун Мексиканын ат-нерелү журукчызы, от-жалбышту коммунист

Түрмөдө Сикейрос
Давидтин салымы
Түндө менин
Уйкумды алды.

Онын учун:

Телекей тепсеген
Немелер ортодо
Тенек индус
Сен меге ачу...

Телекейде эмдиге жетире эртен тура таңдар улуска шылу канга тартылган деп билдирет.

Же телекейде амыр-энчү сүүген албаты бар, олардын ийде-күчи бар. Телекейде карындаштык бар:

Кара албаты ойгонып келген —
Кара Африка, өрө тур.
Бастыра таладан кыйгылар торгулат:
«Лумумба тирү!» Африка, тур!

Бүгүңги күн, эмдиги өй — күч, коркушту өй. Телекейде эмдиге жетире бомбалар жарылып, городторды жок эдип салат, телекейде эмдиге жетире жаш балдар, энелер, карганактар окко кестирип жыгылып жадылар. Же бүгүңги албаты — поэттин үйези — өштүңин алдына тизеге турганча, жайым учун жүрүмин берер:

Менин үйем
 он алты
 жаштуда
Волгоград
 алдында
 бомбадан өлгөн.
Менин үйем
 атака
 тушта
Кыска
 кожондый
 жүрүмин берген.
 («Менин үйем»)

Поэттин үйези «угузу чаазынды канла бичип, партияга кирген». Жок. Бу үйени корголжын ок, бомбанын оодыктары жоголтып болбос. Ненин учун дезе бу үйенин «элбек төжинде

Лазарь Кокышев өскө дө лирикалык үлгерлеринде телекейдеги албатыга јайым јүрүм төзөөрине, амыр-энчү јадарына буудак эдип турган айалгаларды кубултары керегинде көдүрингилү сөстөр айткан. Гидтинг каандардын јүрүми ле өргөөлөр керегинде куучынын угуп, поэт ого удур мынайда кезем айдат: «ончо өргөөлөр музейлер болор», ненинг учун дезе бүгүн телекейде јайым учун тартыжу там ла јайылып, там ла элбеп јат.

Поэт бойынын лирикалык үлгерлеринде өткүре кееркедүлү, өткүре чүмдү сөстөрлө тузаланбаган. Је үлгерлердинг эмоциональный учурынын кеми бу сөстөр јогынан бир де јабызабаган. Карын, бу сөстөр јогынан үлгерлердинг эрчими там тыгыйт. Энг артык үлгерлеринде калас айдылган бир де эрмек јок. Сөстөр бой-бойына тизилижип, чокум јарт кеп сөстий учурыла башкаланат. Јартап айтса, кажы ла үлгерлик јол базырула ныктай бастырган аарчы шүүргиштеги аарчыдый — бастыра кереги јок сөстөр сыгылып, сарсуула кожо ага берген, јангыс ла энг учуры јаан, энг керектү сөстөр арткан. Үлгерлердинг эп-аргалары, поэтиказы оосло айткан творчествонынг эп-аргаларына, поэтиказына јуук. Је бу эп-аргаларды поэт үлгердинг учурына келиштирип, бийик кемине јетирген.

Мен Лазарь Кокышевтинг лирический үлгерлерин «јажыт» ийделү поэзия деп ададым. Је үлгерлерди теренжиде шинг деп көргөнисте, онынг ийдезинде јажытту неме јок. Олордын јажытту ийдези — чынында; үлгерлерде јүрүмнинг јаан чындыгы бир де јажыды јок бичилген. Бу чындыктынг ичине кирип, чындыкла таныжала, ойто чыгып келгенде, аржан суу ичкендингдий — сынынг јенгил, ненинг учун дезе чындык сеге јүрүмнинг ырызынынг эжигин ачала, бойынынг јажыттарын ончозын айдып берген.

Анайдарда, Лазарь Кокышевтинг үлгерлерининг ийдези олордын чындыгында, поэттинг улуска ача тарткан јаан, буурзак јүрегинде, онынг чүмдемел узында. Поэт кижининг јүрүминдеги күчтерге туштаза, ол качан да туура өдүп барар деп сананбайт. Бойынынг үлгерлериле поэт јүрүмнинг колбуларын билерге амадап, улуска јангы ырыстар экелерге албаданат.

Лазарь Кокышевтинг поэтический бичиктеринде једикпестер јок деп айдарга турганым јок. Је поэттинг творчествозынынг учурын чын билерге амадап турган болзобыс, онынг энг артык произведениелерин шинг деп көрөр керек, ненинг учун дезе бис Туулу Алтайдынг аңылузын энг озо онынг бийик тууларынан,

Адышка кызыган автомадын
Колында бек тудат.
Оштүлөр жыгылат, жыгылат,
А бойы өлбөс — герой.

Адалардын жүрүми жалкынды кыска болгон. Эски плац-
тын жанында поэтке мынды санаалар эбелет:

Ол тушта февральдын шуурганында
Лалтанбас полктор кыймык жок тургандар.
Соокко өткөн үндөр чертүний
Сөстөрүн тунгак ла өткүн айткандар.
Бу ла кызыл маанынын алдына
Адалар тизе бажына тургандар.
Мааныны окшоп, чертенип,
Мынан ла фронтко баргандар...
Олордын көбизи келбеген...

Же эски плац ээн артпады. Автоматтарын кезе тудунып,
олордын уулдары турлары.

Адалар жууга атанган жолдор эмди «тозынла кожо жылай-
ып калган». Оскүске арткан балдар «карарып чөйилген узун
жолдон канча жылга» адаларын сакыган.

Же:

Адабыс кайра жанып келбеди,
Аттар тибиртинин шыгырты артты,
Карыгып билбес, каткылу сөстөри
Кайран бистин санааста артты.

Онын учун поэттин акту жүрегинен «жангы үйе шыра билбе-
зин, адалар айылында амыр отурзын, карарып чөйилген жолго
көрбөзін, карыкчыл санаа кабыра тутпазын» деп күүнзеп айт-
каны сүрекей бүдүмжилү.

Поэттин адазы жууда канла уймалган жалаңдарда жыгылган.
Ол, байла, бу «араай шуулаган арыш табышту» төрөл Россия-
нын чөлинде жыгылган. Ол «жүрүм учун жүрүмин берген, жайым
учун жана баспаган». Адазынын эткен керектерине оморкоп,
поэт мынды көдүринилү сөстөр айдат:

Россия ошкош улу, элбек кожон,
Россия ошкош ийделү, жалакай кожон,
Жүрекке кару кайран кожон
Жиилеп мени кабыра тутты.
Россиянын элбек кеен үстиле
Канатту кожондор мени учурды.
Ол ырыстын, жайымнын кожондоры,
Ол кожондор Россия керегинде,

Ол сүүштинг, амадунын кожондоры,
Жаңы, кайкалду жүрүм керегинде.
Бу жүрүм учун адам жүрүмин берген,
Россия ого жаңы кожондор чүмдейт.

Эркемен Палкинди өткөн жуу база өкпөөртип жат. Поэт советский черүчининг кеберин, онын элбек күүн-санаазын көп үлгерлерде көргүскен. Советский черүчи жаңыс та бойынын төрөлин өштүдөн корыган эмес, же өскө дө укту албатыларга фашизмнен жайымданарга болушкан. Советский черүчининг интернациональный кылык-жаңы анчадала «Кызыл черүчи» деп үлгерде жакшы көргүзилген. Бу үлгердин темазы поэтке Венгрияла жоруктап жүрерде табылган. Венгрияда, Секешфехервар деп городто, Ада-Төрөл учун Улу жууда өлгөн советский черүчилердин сөөгине келип, поэт таштын үстинде мындый сөстөр кычырган: «Мында танылбаган кызыл черүчининг сөөги салынган». Бу сөстөр Э. Палкинди сүрекей жүрексиредип өкпөөртөт.

Тоолу ла сөстөрди
аайлабай тургандый,
Такып-такып
Кычырып
Турадым

Кижиле кижиликтинг ырызы учун тынын берген черүчи танылбай, төрөлинен ыраак жерде элен-чакка уйуктап калгандый. Онын учун поэт «уйуктап жаткан кижини ойгозорго, жардына араай таптагамдый» — деп айдат.

Кемдер,
кемдер бу жаткан улустар?

Айса болзо, жууда суру жок ыраган поэттинг агазы. Оны «кара агашту жерине качан да эбирип келер деп, энези сакыган, иженген, эриккен, жылдарды тоологон, чөкөп тө ыйлаган». Же уулы «ыраакта кару тургулаган», «ыштары чыккан чадыр айылду» журтына, карган ада-энезине жанбаган. «Эл-жоннон тапкан эжининг эрмек-сөзин» угарга, качан да көрбөгөн жаңыс кызын көрүп ийерге ол кичеенген. Бу амаду, бу ижемжи бүтпеген. Көп улустын ижемжилери мынайда жылыйган.

«Мында танылбаган кызылчерүчининг сөөги салынган». Кем ол? Онын ады кем? Кажы жерден?

Же кем де болзо, поэт кызылчерүчининг жанында онын энезининг, адазынын, үйининг, балазынын адынан сананып турат. Поэт, алтай жаң жагдап тургандый, мынайда айдат:

Мен кенейте мында токтоп,
Суу кечерге турганымдый.
Jaан кырдын ажyзында
Аттан тўжўп алганымдый.
Jўрўмнинг узун jолына токтоп,
Эбире кўрўп мен турадым.
Туман серип, кўп немелер
Кўрўнгендий мен кўрўдим.
Качан да болзо, кажы ла кўнди
Jaан сананып ўткўрейин.
Сологы болзын, jылдыстар кўйзин,
Je кара jерди jарт кўрўйин.
Кызылчерўчининг бу калганчы jери
Кызыл жалбыш оттый болзын.
Jер-телекей ўстине
Тагдакталып кўрўнзин.

Мындый чертениш, мындый кўўн-санаа тегиндў айдылбаган. Поэт бу сўстўрдинг учурын, баазын качан да ундыбас.

Борис Укачин «Аргымактынг мангы» деп терен шўўлтелў философский ўлгеринде алтай албатынынг исторический салымын шингдеп кўрўт. с. 131

Аргымак — «эр кижининг бўдерде энчизи». Ол чўрчўктўги баатырлардын эн jуук нўкўри. Баатыр кижи jууга атанганда, аргымак ого ўштўни jенгер эп-сўме айдып беретен. Je аргымак Алтайда солун табыш та таркадатан. Аргымак тойдын, jарыштын да табыжын экелетен, je кезикте кара тўбектинг элчизи де болуп келетен.)

Аргымак!
Сен тўбекти jарлап, 41 jылда
Тууларга кысталган jурттарла мантаган.
Ырызымнан айрып, ўскў талага
Адамды айылынан jажына апарган... / с32

Азыраган адазы поэттинг тўжиненг чыкпай jат. Адазынынг шыркалу «кўксиненг кан кызарып», тамчылаганын поэтке тўш jеринде jарт кўрўнет. Онон ойто ло адазынынг кожогы угулат:

«Ээрен-чоокыр jок эмес,
Эбире базып, ээртеп албай.
Эки туунынг бажы эмес,
Эзен jўрзе, jолукпай»...

Бу кожонг поэтке адазынынг берген сок jангыс энчизи болуп артып калган. Бу кереес энчини баалап, эмди поэт бойы ко-

жондоп, адазынын эткен керектерин ундыбас деп, ол чертенип жат.

Адаров, Палкин, Самык, Укачин бүгүңги күнниң сурактары керегинде көп үлгерлер бичиген. Бу поэттердин жүректеринде жаңыс та бүткүл телекейдин салымы баткан эмес, је кажы ла кижиниң ырызы, шыразы бу јудурукча жүректердин кыптарында шинип калган. Эжиктери ачык бу килеңкей жүректерде ырысту да жүргендердин, кородоп шыралагандардын да салымы онбос сөстөрлө бичилген. Бу салымдар — поэттердин салымы.

Је олордын эн јуук, эн ару чалынла јунунган салымдары — ол төрөл Алтайы, «күңге јуук јерде» јуртаган чүми јок улузынын жүрүми, олордын ару-чек кылык-јаңы. «Ак туманның үстиле», «күңниң јаныла» базып, «кайыр кайалар үстиле кайып турган шонкордый» алтай албатызынын жүрүми бастыра орондогы, бастыра телекейдеги албатылардын салымыла биригип калган. Бу поэттердин кожондоры — бастыра кижиликке учурдалган кожондор. Олордын творчествозы керегинде келер өйдө көп бичиктер бичилер деп, литература шиндеечилерге бек иженер керек.

Үлгерлерди поэттерден башка көп тегин де улус чүмдеп јат. Анчадала школдо үренип турган балдар. Үлгерди жаңы бичип баштаган балдар бойынын произведениезин баштап өскө улуска көргүзерге уйалып турала, учы-учында кандый бир литература билер кижиге туйка берип ийет. Ол кижиге кычырып, үлгердин авторын «а бу сен чын ла поэттин бойы турун ине» — деп, ала көндөлөн мактап ийет. Јиит автор көкүген бойынча үлгерин капшай ла «Алтайдын Чолмонына» ийип јат. Онын кийинде сакылталу көп күндер өдөт. Газет бир кезикте јиит автордын үлгерин јазайла, кепке базып чыгарып ийгенде, ол тужында редакция чала-была рифмаланган, кирелү үлгерлерле шыбалада берет, нениң учун дезе јиит автор көөрөгөн бойынча бир ле күнниң туркунына бир канча үлгерлерди мендейшиндей бичип, ончозын газетке ийет. Бу тужында «Алтайдын Чолмонынын» төртинчи страницазында кандый бир ады јарлу поэттин, кезикте поэт те эмес кижиниң статьязында үлгер кирелү, ритм ле рифма үлгерде јок деп айдылат.

Је үлгердин ритми, рифмазы, строфазы, аллитерациязы дегени не? Үлгерлеп айдылган эрмек нениң учун эптү угулат? Үлгер прозалап айдылган эрмектен кандый темдектерле аңыланып јат?

Үлгер прозадан кезем башкаланып турганын ончо улус билер. Је кандый аңылу темдектерле олор башкаланып турга-

нын јакшы билгилебес. Кезикте оны билерге ченешпей де јадылар. Эрмектер эптү ле угулып турза, оны бир де эренгистелбей үлгерлеп айдылган эрмек деп айдып јадылар. Је бу эрмектер ненин учун эптү угулып турган?

Үлгер прозадан бойынын ағылу темдектериле башкаланып јат. Ол ағылу темдектердин эн учурлузы ритм болуп јат. Үлгерлеп бичилген алтай произведениелердин ритмиказын ылгаарынан озо ритм деп сөстинг учурын билип алаактар.)

Јадын-јүрүмде ритмделген айалгалар ла учуралдар сүрекей көп. Темдектезе, јас — јай — күс — кыш. Јас март айдан башталат. Апрель-май айда јер эрип, бастыра ар-бүткен тынданып келет. Июнь—июль—август айларда каан јайгы күндер. Онын кийнинде күс келет, күстинг кийнинде кыш. Јас — јай — күс — кыш бой-бойын бир аай солуп јат. Јастын кийнинде күс, эмезе кыш качан да келбес. Јасты ээчий јай келер учурлу. Эртен тура — түш — энгир — түн бой-бойын база бир аай селип јат. Јүректин согулыжы база ритмдү: тип-тип-тип.

Анайдарда, ритм деп бир аай элижип-селижип турган айалгаларды айдадыс.

Ритм јебрен чактарда табылган. Эн баштап ол музыкала тудуш болгон. Јебрен чактарда улус андап барардан озо анын тынын сурап, јанжыккан сөстөр айдып, анга өткөнип секирип, тескинип туратан. Јанында турган улус колчабыжып, оны алкап, кожо бийелегилейтен. Мындый кожонг ло бийе ритмдү болгон.)

Эмди де улустын кожондогоны ла бийелегени ритмдү болот.

А алтай тойдо чы! Тойго јуулган улус айландыра туруп алала, јаңы алышкандарды алкап, ары-бери јайканыжып кожондогоны база ритмдү эмес пе?

АЛТАЙ ҮЛГЕРДИН ТӨЗӨЛӨТОН СИСТЕМАЗЫ

Улгерлик ритм кажы ла тилдин эн агылу тос ээжилеринен камаанду. Темдектезе, орус, немец, английский ле оног до өскө бир кезек тилдердин эн агылу темдеги — согулталу ла согулта жок үйе бой-бойынанг иле башкаланып турганында. Онын учун бу тилдерле бичилген үлгердин ритми бир аай селижип турган согулталу ла согулта жок, ол эмезе жүк ле согулталу үйелерденг улам төзөлип жат. Орус үлгердин төзөлижи эки бүдүмдү болуп жат: силлабо-тоника аайынча төзөлгөн үлгер ле тоника аайынча төзөлгөн үлгер.

Улгерлик жолдо согулталу үйелер согулта жок үйелерле бир аай элижип-селижип турганда, оны силлабо-тоника аайынча төзөлгөн үлгер деп айдып жат.)

Темдектезе:

Буря мглою / небо / кроет.
+ / - / + / - / + / - / + / -

(А. С. Пушкин.)

Бу үлгерлик жолдо согулта жок үйе согулталу үйеле селижип жат: + — + — + — + — («+» деп темдек согулталу үйе, согулта жок үйени «—» темдекле темдектеп жадыбыс).

Ол эмезе:

Глаголом / жечь / сердца / людей.
- / + / - / + / - / + / - / +

(А. С. Пушкин.)

Бу үлгерлик жолдо согулта жок үйе согулталу үйеле селижип жат: — + — + — + — +.

Бу эки үлгерлик жол экилези сегис үйелү. Же баштапкы жолдо согулталар 1, 3, 5, 7, жартап айтса, четный эмес үйелерге келижип жат. Экинчи жолдо согулталар четный (2, 4, 6, 8) үйелерге түжет.

Улгерлик жолдо согулталу үйе согулта жок үйеле селижип турганда, оны хорей деп адап жат. Хорейдин схемазы мындый:
+ — + — + + — ...

Улгерлик жолдо согулта жок үйе согулталу үйеле селишсе, оны ямб деп айдар. Ямбтын схемазы: — + — + — + — +.

Ямб ла хорей эки үйеден бүдүп јат. Онын учун олорды эки үйелү стопа деп адап јат.

Орус поэзияда стопалар јангыс ла эки үйеден эмес, је үч те үйеден бүдер. Бу үч үйеден бүткен стопалардын бирүзи согулталу, экүзи согулта јок болуп јат. Согулталу үйе јүзүн-башка јерде турар: баштапкы үйеде, эмезе экинчизинде, ол эмезе үчинчизинде. Мынан улам үч үйелү стопалардын ады бойбойынан башкаланып јат.

Ўлгерлик јолдо согулталу үйе согулта јок эки үйеле селижип турганда, оны дактиль деп адап јат.

Темдектезе:

Тучки небесные, вечные странники!
Степью лазурною, цепью жемчужною
Мчитесь вы, будто, как я же, изгнанники...

(М. Ю. Лермонтов.)

Дактильдинг схемазы мындый:

+ — — + — — + — —
+ — — + — — + — —
+ — — + — — + — —

Ўлгерлик јолдо эки согулта јок үйе согулталу үйеле селижип турганда, оны анапест деп айдар.

Темдектезе:

Вот парадный подъезд. По торжественным дням,
Одержимый холопским недугом...

(Н. А. Некрасов.)

Бу анапесттинг схемазы:

— — + — — + — — + — — +
— — + — — + — — + —

Ўлгерлик јолдо согулталу үйе эки согулта јок үйенинг ортозында турганда, оны амфибрахий деп айдар.

Темдектезе:

Последняя туча рассеянной бури!
Одна ты несешься по ясной лазури.

(А. С. Пушкин.)

Амфибрахийдинг схемазы:

— + — / — + — / — + — / — + —
— + — / — + — / — + — / — + —

Бу мындый стопалар силлабо-тоника аайынча төзөлгөн үлгердин ритмиказын тыгыдып јат. Орус үлгер јангыс ямбла, јангыс хорейле, эмезе јангыс дактильле... бичилер јанду. Бир үлгерде јүзүн-башка стопалар турбай јат. Мынызы силлабо-тоника аайынча төзөлгөн үлгердин аңылу темдеги болуп јат.

Силлабо-тоника аайынча төзөлгөн үлгердин јолдорында согулталу үйелер бир де кубулбай, аңылу јерде туруп јат.

Је орус үлгердин ритмиказын төзөөринде кезикте јангыс ла согулталу үйелер туружып јат. Согулта јок үйелердин турган јери ле тоозы чотко алынбай јат. Андый үлгерди, јартап айтса, үлгерлик јолдор бир аай турган согулталу үйелерден бүдүп, бой-бойына түңейлежип турганда, оларды тониканын системазы аайынча төзөлгөн үлгер деп айдар.

Тоника аайынча төзөлгөн үлгердин јолдорында согулта кезикте ары-бери де көчүп турар. Андый да болзо, үлгердин ритмиказы бузулбай јат.

Темдектезе:

Да здравствует революция,
радостная и скорая!

Это единственная
великая война

из всех,
какие знала история.

(В. В. Маяковский.)

Бу строфанын схемазы мындый:

— + — — — — + — — + — — — — + — —
+ — — + — — — — + — — — +
— + — + — + — — + — —.

Үлгердин ритмиказы мында јангыс ла согулталардан улам бүткен. Согулталу үйелердин ортозындагы согулта јок үйелер бирден, экиден, үчтен ле төрттөн анда-мында чачылып калган.

Је кажы ла үлгерлик јолдо төрт согулта. Бу согулталардын тоозы јолдордо кубулбай турганынан улам үлгердин ритмиказы биске иле билдирет.

Тоника аайынча төзөлгөн үлгерлик јолдордогы үйелердин тоозы чотко база алынбай јат.

Анайдарда, орус тилле бичилген үлгерлердин ритмиказы үлгерлик јолдордогы үйелердин чындыйынан камаанду. Үлгердин ритмиказын төзөөрине төс камаанды согулталу үйе јетирип јат. Согулталардын тоозы үлгерлик јолдо кубулып

турза, үлгердин ритмиказы да бузулып јат. Је јайым үлгерде согулталардын тоозы кубула берет. Андый да болзо, ритмика кулакка, бир де эмеш болзо, билдирип турар, ненин учун дезе мындый үлгердин рифмазы, үлгерлик јолдордын ич јанындагы үндү ле тунгак табыштары бой-бойына түнгей болуп угулат.

Аруз деп адалган үлгертургузу (стихосложение) араб тилдин тос ээжилеринен камаанду.

Араб тилдин эн ағылу темдегин орус тилдегизиндий ок чылап, сөстөги үйелердин чындыйынан көрөдис. Је орус тилде үйелердин чындыйы бой-бойынан согулталу ла согулта јок үндү табыштардан улам башкаланып турган болзо, араб тилде үйелердеги үндү табыштар узада ла кыскарта айдыларынан улам ағыланып јат. Онын учун араб поэзияда үлгерлик јолдордогы ритмди узада ла кыскарта айдылар үйелер бир аай селижип, төзөп јат.

Алтай үлгердин тос ээжилери, өскө албатылардын үлгерлери ок чылап, тилдин эн ағылу темдектеринен камаанду.

Алтай үлгердин төзөлижи силлабо-тоника да, тоника да, аруз та тургузу аайынча бичилген үлгерден кезем башкаланып јат, ненин учун дезе бу өрөги айдылган тилдерге көрө, алтай тилдеги сөстөрдүн үйелери чындыйы аайынча бой-бойынан ағыланбай јат. Бу шүүлтенин чынын анчадала алтай үлгердин төзөлөтөн тос ээжилерин билерге амадаганыста јарталат. Баштап тарыйын көргөндө, алтай үлгер аруз аайынча төзөлгөн үлгерге келижер аргазы бар, ненин учун дезе алтай тилде үндүлер узун ла кыска табыштарга бөлүнөт. Узун табыштар: аа, ээ, оо, өө, ыы, ии, уу, үү; кыска табыштар: а, э, о, ө, ы, и, у, ү. Је алтай үлгердин ритмиказы бу ээжини керекке албаган, ненин учун дезе сөстөрдөги айдылган узун ла кыска үндү табыштар чындыйы аайынча бой-бойынан кезем башкаланбай јат.

Силлабо-тоника аайынча төзөлгөн үлгердин ээжилери алтай поэзиянын ритмиказына база келишпей јат. Алтай үлгер орус үлгерле түнгей деп айдып тургандардын шүүлтези јастыра. Алтай үлгер силлабо-тоника, эмезе тоника болуп качан да төзөлбөгөн дө төзөлөр аргазы да јок. Ненин учун?

Алтай сөстөги калганчы согулталу үйе орус согулталу үйеге көрө арай айдылар. Кезик ученыйлардын шүүлтезиле болзо, алтай тилде согулта деп неме јок. Мындый эрмекке бүтпеске болбос, ненин учун дезе алтай согулта тегин куучын эрмекте билдирбей јат. Мынын шылтагы незинде дезе, учындагы тос согулталу табыштан башка алтай сөстө болушчы согулталар база бар. Олор бирде иле, бирде јүк-јүк ле угулып

турар. Кезикте болушчы согулта төс согултага көрө кезем угулат. Мынан улам сөстинг учындагы согулта кезикте биске билдирбей јат. Анайдарда, сөстөги үйелердинг чынгдыйы бой-бойынанг башкаланбай, карын түнгейлеже берет. Сөстөги үйелердинг чынгдыйы бой-бойына түнгей болгонынанг улам алтай үлгердинг төзөлижи орустыйынанг башкаланып јат. Орус үлгердинг ритмиказы јангыс ла согултаданг улам табылат, алтай үлгердинг ритмиказы дезе сөстинг согултазын чотко албай јат.

Алтай үлгердинг ритмиказы, өскө дө түрк тилдү албатылардын үлгерлерининг ритми ок чылап, силлабика тургузу аайынча төзөлгөн. Ритмика үлгерлик јолдордогы үйелердинг тоозы бой-бойына түп-түнгей болбой, јүк ле келижип те турганда табылат.)

Темдектезе:

Күнүн сайын энгирде
Күнчыгыштанг келединг.
Қамык тоолу жылдыска
Қайкай берген турадынг.

(Л. Кокышев).

Бу строфадагы кажы ла јол јети үйелү болуп јат. Учинчи јолды көргөндө, мында сегис үйе. Је оны кычырганыста «тоолу» деп сөстөги «оо» деп узун табыш кыскартыла берер аргалу.

Бир канча учуралдарда үлгерлик јолдордогы үйелердинг тоозы оног до тын башкаланып јат.

Темдектезе:

Городто тымык,
Квартирада тымык.
Је јүрекке јоткон
Күкүрт соккон.

(А. Адаров)

Бу строфада баштапкы јолдогы үйелердинг тоозы беш, экинчи ле үчинчизининг — алты, калганчы јолдо төрт үйе. Је андый да болзо, үлгердинг ритми јоголбогон. Улгерлик јолдордогы үйелердинг тоозы башкаланып та турза, кажы ла јол јангыс ойдинг туркунына бузулыш јогынанг кычырылат. Ого коштой јолдордынг учындагы түнгей угулар табыштар строфанынг ритмикалык күүзинг тыгыдып јат. Кажы ла эрмек эмоциялу, көдүрингилү сөстөрлө бичилген.

Анайдарда, үлгердинг ритмиказын төзөөринде јангыс ла түнгей тоодонг бүткен үлгерлик јолдордынг үйелери туружып

турган эмес, је токтодулар, түнгей угулар табыштар, интонация-күрмелиш үлгердин күүзин база тыгыдып јат. Үлгердеги сөстөр, эрмектер качан да болзо көдүрингилү айдылар. Үлгердеги сөстөр жүрекке өдүмјилү болбой, бисти буурзатпай турган болзо, ол өлүмтик, тын јок үлгер.

Үлгер прозадан кезем башкаланып јат деп бис айтканыс. Прозадагы јолдор кандый да түнгей тоолу үйелерлү болзын, ол түнгей ле теп-тегин прозалык эрмек болуп артып калар. Бу шүүлтенин чынына чыгарга амадап, прозалык эрмекти үлгерлик јолдорло бичип көрөөктөр. Бу эрмек Каинчиннин куучынынан алынып, эмеш өскөртө тургузылган.

Торкочы јаскыда
Јер эрип келерде,
Эне-адазына,
Алты балазына,
Қарындаштарына,
Боочыны ажып,
Мендеп, јана берди.

Мында кажы ла јолдо алты үйе. Је јолдордогы үйелердин тоозы түп те түнгей болзо, олардын ритми билдирбей јат, ненин учун дезе олар көдүрингилү айдылбай, рифмаланбай (учы-баштары уйгаштырылбай) артып калган. Кажы ла сөс эмезе јол поэзиялык кебер болуп, ритмделип ле рифмаланган болзо, бу алты үйелү јолдордон бүткен эрмек үлгер деп билдирер эди.

Анайдарда, јангыс ла түнгей тоолу үйелерден бүткен јолдор үлгер боло берер аргазы јок. Андый да болзо, үлгерлеп айдылган эрмекте јолдор бой-бойынча үйелердин тоолоры аайынча түнгейлежип турар учурлу. Үлгерлик јолдордогы үйелердин тоозы кезем башкаланып турза, олардын ритмиказы бузула берер. Үлгерлик јолдордо түнгей тоолу үйелер үлгердин ритмиказын тыгыдатан ағылу эп-аргазы болуп јат. Бу эп-арга алтай тилдин төс фонетикалык ээжилеринен камаанду.

Үлгерлик јолдор түнгей тоолу үйелерден бүдетен ээжи јангыс та алтай үлгерлеп айдылган эрмектин ағылу темдеги эмес, је бастыра түрк тилду албатылардын поэзиясында текши таркаган. Узбек, уйгур, азербайджан ла оног до өскө албатыларда үлгердин мындый ағылу темдегин бармак (сабар) деп адап јат. Алтай поэзияда бу үлгерлик ээжи канайып та адалбаган. Мен бодозом, бу терминди алтай поэзияда кубулту јогынан тузалангадый.

Бармак деп үлгерлик жолдордын түңгей тоолу үйелерден төзөлөтөнүн айдадыбыс.

Алтай оос то, бичилген де поэзияда 4—12 үйелү бармак туштап јат.

Темдектезе:

1) төрт үйелү бармак:

Алтай чөрчөк,
Кандый элбек:
Бек ле бырчыт —
Судур бичик.

(Ш. Шатинов).

2) беш үйелү бармак:

Билерге бир сөс,
Билбеске мунг сөс.

(Кеп сөс)

3) алты үйелү бармак:

Коркубас бир өлөр,
Коркунчак мунг өлөр.

(Кеп сөс)

4) јети үйелү бармак:

Мөңкү карга јабылган
Мөңүн туулар баштары,
Қарангуйда јылыйган
Қан Алтайдын талазы.

(А. Адаров)

5) сегис үйелү бармак:

Айдар-тудар уул дежет,
Ак-чек јакшы иштейт дежет,
Улустар да мактап турат,
Најылар да айдып турат.

(Э. Палкин)

6) тогус үйелү бармак:

Чечектий јараш чек јүрүмнин
Эзини бисти тең јайкаган.
Кандый да јенгил, јенгил болгон,
Кайда да јангы јүрүм турган.

(Э. Палкин)

7) он үйелү бармак:

Кудайга ижензе, куру артар,
Салымга ижензе, самтар артар.

(Кеп сөс)

8) он бир үйелү бармак:

Шымырап аккан суактын араайын,
Шымырап турган теректер бийигин.

(Л. Кокышев)

9) он эки үйелү бармак:

Качан да база кару мындый јай болгон.
Кожо баскан, кожо ойногон кыс болгон.

(Э. Палкин)

Алтай поэзияда эн ле текши јети ле сегис үйелү бармак таркаган.

Кезик јети ле сегис үйелү строфадагы јолдор көп учуралдарда бой-бойыла бир аай селижип турар.

Темдектезе:

1) карчий-терчий солужар:

Күрен-јеерен адысты
Тен минелик, үүрелер!
Коммунисттин јангына
Тен кирелик, үүрелер! (Албатынын кожоңы)

Мында баштапкы ла үчинчи јолдо јети үйе, экинчи ле төртинчи јол сегис үйеден төзөлгөн.

2) эжерленип селижер:

Санаам бүгүн кен ле ару,
Эртен турагы јаландый.
Күнге күмүш чалындар
Јалбыштанып чыккандый.

(А. Адаров)

Мында баштапкы ла экинчи јол сегис үйелү, үчинчи ле төртинчизинде јети үйе.

Строфанын ичинде өскө дө тоолу үйелерлү үлгерлик јолдор бир аай селижип јат.

Темдектезе:

Аба-јышты кериген андардын
Қыйгызын угар күүним бар.
Алтайда аккан аржан сууга
Јунунып алар күүним бар.

(Л. Кокышев).

Бу строфада он ло тогус үйелү јолдор карчый-терчий селижип јат.

Мындый башка-башка тоолу үйелик јолдор строфада бир аай селижип, үлгердин ритмиказын кенжидип јат. Үлгердин ритмикалык байлыгы мынанг улам там тынғыт. Қижининг күүнине тийер јанжыккан күүден ол бисти айрып јат.

РИТМИКАЛЫК БӨЛҮНТИЛЕР ЛЕ РИТМИКАЛЫК ТОКТОДУЛАР

† Улгердин ритмиказы жангыс ла үлгерлик жолдордын үйелери түнгей тоолу болгонынын шылтузында төзөлип јат деп айтсабыс, база јастыра болор эди. Прозалык эрмекти канайып та түнгей тоолу үйелерден бүткен үлгерлик жолдорло бичигенисте, ритмделбей артып калганын бис «Торкочы јаскыда јер эрип келерде, сегис балазына, карындаштарына, боочыны ажып, мендеп јана берген» — деп эрмектен көргөнис.

Ритм жангыс ла түнгей тоолу үйелерден улам эмес, је үлгерлик жолдын ритмикалык үзүктерге бөлүнип турганы ажыра төзөлөт. Улгерлик жол ритмикалык бөлүктерге (эмезе бөлүнтилерге) үзүктелип турганын академик В. В. Радлов 1866 жылда темдектеген. Онын айтканыла болзо, үлгерлик жолдордын үзүктерге бөлүнетени алтай оосло айдар поэзиянын эн ағылу ритмический темдеги болуп јат. Радловты ээчий алтай үлгердин мындый ағылу ээжизин польский ученый Тадеуш Ковальский темдектеген. Алтай албатынын кожондорынын күүзин ле учурын кайкап, Ковальский мынайда айткан: «Бу јебрен психологиялу албатынын кожонгынын эмоциональный учуры сүрекей бийик: мында сүүш, кунугыш, төрөлине эриккени, ар-бүткенле тудуш болгоны». Т. Ковальский алтай кожондордын ритмин шиндеп, өскө албатылардын поэзиязынын күүзинен ол ағыланып турганын темдектеген. Ученый алтай кожондордын мындый ағылу ээжилерин темдектеген: 1) кожоннын жолдоры јети-сегис үйеден төзөлгөн; 2) кажы ла жол эки ритмический бөлүктерге бөлүнип јат; 3) ритмический бөлүктер — эн учурлу ритмический темдектер.

Бу сүрекей чын шүүлте. Алтай кожонды шиндеп көргөнисте, ол јети, кезикте сегис үйелү жолдордон төзөлөт. Кажы ла жол эки ритмикалык бөлүкке бөлүнип јат: баштапкы ритмикалык бөлүкте качан да болзо төрт үйе болор, экинчизинде үч үйе. Бу үйелердин тоозы бир де кубулбай јат.

Темдек эдип бир кожон алаактар:

Ойнобосто не келген —
От аларга келген бе?
Јыргабаста не келген —
Јылынарга келген бе?

Бу кожондо јети үйелү кажы ла јол эки ритмикалык бөлүккө бөлүнөт. Баштапкы ритмикалык бөлүктеги үйелердин тоозы төрт, экинчизинде үч үйе. Бу јолдордын ритмический бөлүктөргө бөлүнгөн схемазы мындый:

4 + 3

4 + 3

4 + 3

4 + 3

Беш, алты, эмезе он ло тогус үйелү јолдордон төзөлгөн кожон чек учурабай јат.

Је каа-јаада кожондордо сегис те үйелү јолдор учурап јат. Сегис үйелү јолдордын ритмикалык салынта-схемазы мындый: 5 + 3. Јети ле сегис үйелү јолдордын экинчи ритмический бөлүгү тунгей — үч үйеден туруп јат. Је баштапкы ритмикалык бөлүктөргө үйелердин тоозы башкаланып јат: јети үйелү јолдын баштапкы ритмикалык бөлүгү төрт үйелү, сегис үйелү јолдо дезе баштапкы ритмический бөлүктө беш үйе. Беш үйелү баштапкы ритмический бөлүктү кожончы төрт үйелү бөлүккө көрө түргөн кожондоп јат. Мынан улам оло тунгей боло бергилейт. Ого коштой беш үйелү баштапкы ритмикалык бөлүк кожоннын күүзине келишпей, алтай тилдин фонетический ээжилеринен камаандалып, бир үйеге кыскартыла берет.

Көп кожондордо беш үйелү ритмикалык бөлүк кубулткыштардын, эрегистин ле ылганаачынын кожолталары жылыа бергенинен улам төрт үйелү боло берет.

Темдектезе:

Толононын терезин

Толгой туткан бис кандый!

Торко тонду байларды

Тоскыр(ып) салган бис кандый!

Қалганчы јолдо баштапкы ритмикалык бөлүк база беш үйелү болуп јат. Је кожончы «тоскырып» деп сөстө ылганаачынын кожолтазын божодып ийгенинен улам, кожоннын ритми бузулбай, артып калды.

Алтай кожондордо орус сөстөр база бар. Је кожончы ритмди буспаска амадап, орус сөстөрдин табыштарын алтай тилдин табыштарына тунгейлештирип, кубултып јат.

Темдектезе:

Күн өткүрбей түргендеп,
Культстанга баралы.

Түжүм бийик болзын деп,
Түрген эрте баралы.

Бу темдекте экинчи жолдын баштапкы ритмикалык бөлүгү үч үйелү «культстанга» деп сөстөн бүткөн. Же кожоннын баштапкы ритмикалык бөлүгү качан да үч үйеден төзөлбөй жат. Кожоннын күүзине жаңыс төрт үйелү баштапкы ритмический бөлүк жараар. Онын учун кожончы алтай куучын-эрмектин фонетикалык ээжилерин буспаска амадап, «культстанга» деп сөстө көп тунгак табыштар жаңыс жерге жуулганын жаратпай, олордын ортозына үндү табыш тургузып жат. Мынан улам бу сөстө база бир үйе табыла берди: «культ(ы)станга». Кожончы «ы» деп үндү табышты кошконунан улам үч үйелү литературный тилле айдылган орус сөс төрт үйелү боло берди.

Темдектезе:

Койды, малды семирткен
Кобы жердин өлөнги.
Колхоз, совхоз тынгыткан
Коммунист партия ийдези.

Баштапкы үч жолдогы ритмикалык бөлүктөрдүн схемасы кожоннын ритмиказына түп-түнгөй: 4 + 3. Же төртүнчи жолдогы баштапкы ритмический бөлүктүн үйелеринин тоозы төрт эмес, беш болуп жат. Кожончы «коммунист» деген сөстө «у» деп үндү табышты өскө үйелерге көрө түргөн айтканынан улам, баштапкы ритмикалык бөлүк төрт үйелү боло берет.

Кезикте беш үйелү баштапкы ритмический бөлүктө кандый бир үндү табыш чек жылыйып калат.

Темдектезе:

Ач мыкынын тайанган
Адам кептү Улаган.
Эк(и) эмчегин эмискен
Энем кептү Улаган.

Учинчи жолдын баштапкы ритмикалык бөлүгү төрт эмес, беш үйеден төзөлгөн. Бу беш үйелү бөлүктү кожондоорго күч. Онын учун кожончы оны бир үйеге кыскартып салат. Мындый кубулту үлгердин ритмиказы алтай фонетиканын ээжилеринен камаанду болуп турганын керелеп жат. Алтай тилде сөстүн учы үндү табышка божоп, оны ээчий барган сөс база үндүден башталып турза, баштапкы сөстөги учындагы үндү табыш жылыйып калат. Темдектезе, үчинчи жолдогы «эки эмчегин» деген ритмикалык бөлүктө баштапкы сөстөги учындагы «и» ле экинчи сөстөги «э» табарышканынан улам «и»

деп үндү табыш жылыа берет. Онын учун бу ритмикалык бөлүк «экэмчегин» деп кожондолот. Беш үйелү ритмикалык бөлүк төрт үйелү болуп калат.

База бир темдек:

Кара торко пладым
Күнүн сайын кийедим.
Кайран кару малчыла
Мергендежип иштейдим.

Баштапкы жолдогы экинчи ритмикалык бөлүктө турган «пладым» деп сөс үлгердин ритмин бузуп жат, ненин учун десе кожоннын экинчи ритмикалык бөлүгү качан да болзо үч үйелү болуп турар учурлу, а «пладым» деген сөстө жүк ле эки үйе. Онын учун кожончы эки коштой турган туйук табыштардын ортозына үндү табыш тургузып жат. Мынан улам бу сөс үч үйелү боло берет: п(ы)ладым. Кезикте кожончы туйук табыштардын ортозына үндү табышты кошпой кандый бир үйени чөйө кожондойт. Темдектезе, ол ок «пладым» деген сөстө «а» деп үндүни чөйө айдып, кожондоп жат. Мынан улам кожоннын ритми бузулбай, ол ло бойы артып калат.

Je экинчи ритмикалык бөлүк кожоннын күүзине келижип турганда, жартап айтса, үч үйелү болзо, кожончы орус сөсти кубултпай артырып койот. Темдектезе, ол ло «пладым» деген сөс бу төмөнгү кожондо бир де кубулбай жат:

Ак кыйулу бу пладым
Агара онды — кайдайын?
Ада жашта мен бойым
Айылду болдым — кайдайын?

Баштапкы жолдын экинчи ритмикалык бөлүгүн база «пладым» деп сөс төзөп жат. Je бу сөстөги табыштар кубулбай артып калды, ненин учун десе экинчи бөлүктө «пладым» деген сөстөн башка «бу» деп солума бар. Мынан улам кожоннын ритмиказы бузулбай, ол ло бойы артып калды. «Пладым» деген сөстө өрөги айдылган темдекте чилеп, «п» ла «л» деп туйук табыштардын ортозына «ы» деп үндү табышты тургускан болзобус, баштапкы жолдогы экинчи ритмикалык бөлүк төрт үйелү боло берер эди. Je кожондо төрт үйелү ритмикалык бөлүк «тургакка тугтыргандый» деп билдирер эди, ненин учун десе ол кожоннын күүзине келишпей жат.

Анайдарда, өскө тилден кирген сөстин кубулары ла кубулбазы кожоннын күүзинең камаанду болот. Кожондогы жол качан да болзо жети үйелү болор. Жети үйелү жол эки рит-

мический бөлүккө бөлүнөр. Баштапкы ритмический бөлүктө төрт үйе, экинчизинде үч. Кезикте сегис үйелү жол туштаганда, ол кыскартылып, түнгей ле жети үйелү боло берет. Кыскарта айдарга фонетический ээжи жарабай турганда, беш үйелү ритмический бөлүк түргөн айдылып, төрт үйелү бөлүккө түнгей боло берет.

Алтай кай чөрчөктин ритми база фонетический ээжилерден ле кайдын күүзинен камаанду. Кожонго көрө, кайлап айдар чөрчөктин жолдору жети үйелү эмес, сегис үйелү болуп жат.

Темдектезе:

Қара тайга колтыгында
Қара суунун жаказында
Қары жажы једе берген
Қатан сөөги божой берген
Қара Қаан журтап жатты.

Je кайлап айдар чөрчөктин ритмиказын жагыс ла түнгей тоолордон төзөлгөн жолдор бүдүрип жат деп айтсабыс, жастыра болор. Мынызыла коштой үлгерлик жол, кожоннын жолы окчылап, эки ритмический бөлүккө бөлүнөр учурлу. Je кожоннын жолындагы ритмический бөлүктердин схемасы $4 + 3$ болуп турган болзо, А. Қалкин кайлаган чөрчөктөрдin жолдорындагы ритмический бөлүктер төрт үйеден төзөлөт: $4 + 4$. Ритмический бөлүктердеги үйелердин тоозы кубулбай жат. Кезикте ритмический бөлүктеги үйелердин тоозы төрттөн көп эмезе ас боло бергенде, кайчы чөрчөктин күүзине алдырып, жүзүн-жүүр эп-аргалар ажыра оморды түнгей ле төрт үйелү эдип койот.

Фонетикалык ээжилер ритмикалык бөлүктердеги сөстөрдin кубултып болбой турганда, кайчы бу бөлүктерди кыскарта эмезе чөйө айдып кожондойт. Je көп саба учуралдарда кайчы келишпеген ритмический бөлүктерди фонетикалык ээжилерди тузаланып, кубултып жат.

Ритмикалык бөлүктердеги үйелердин тоозы төрттөн ас болгондо, кайчы мындый эп-аргаларла тузаланып жат:

1) учуры аайынча башкаланбас сөстөр (синонимдер) ээчий-деечий айдылыжат: «улу-жаан», «эрлү-жаан», «эл-јон», «арка-бел»...

Темдектезе:

Арка-белин арчий тудуп,
Ак тар көбөн токум салды.

2) катап-катап айдылар јарталгыштар: «јаан-јаан», «терен-терен», «бийик-бийик»...

Темдектезе:

Терен-терен талайларды
Куйрук тийбей кечип јадат.

3) катап-катап айдылар ылганаачылар: «сыктап-сыктап», «калып-калып»...

Темдектезе:

Арнай каан эмди болзо,
Сыктап-сыктап бу отурды.

4) катап-катап айдылар кубулбастар: «акыр-акыр»...

Темдектезе:

Акыр-акыр, Алтай-Буучай,
Өлбөс бойың өлдинг, экем.

5) болушчы глаголдор: «болтыр», «эмтир», «кайтты», «эди», «деди»...

Темдектезе:

Ады чыккан кезер **болтыр**,
Јолы чыккан баатыр **болтыр**.

Ас үйелү ритмикалык бөлүктин үйелерин керектү тоого жетиретен эп-арганын бирүзи толтыраачы бөлүгөш болуп јат. **Толтыраачы бөлүгөш деп учурын жылытып салган ритм тындыдатан сөстөрдү айдып јадыбыс.** Кайлап айдар чөрчөктө анчадала бу деп учур жылыган толтыраачы бөлүгөш таркаган. Кандый бир ритмикалык бөлүкте керектү ритмге бир үйе жетпей турза, кайчы «бу» деп толтыраачы бөлүгөшти тузаланып јат.

Темдектезе:

Ай карагуй **бу** јыдазын,
Түн карагуй **бу** үлдүзин
База такып **бу** тагынды.

Бу үч јолдо баштапкы ритмикалык бөлүктөр төрт үйелү болуп јат, экинчиси дезе үч. Је А. Қалкин бастыра чөрчөктөрүн сегис үйелү јолдорло кайлап јат. Онын учун чөрчөктин күүзи ле ритмиказы бузулбазын деп амадап, кайчы экинчи ритмикалык бөлүктөрдө «бу» деп толтыраачы бөлүгөшти тузаланып јат. Мынан улам кайлап айдар чөрчөктин ритмиказы бузулбай јат. Онын баштапкы да, экинчи де ритмикалык

бөлүктөрүнүн тоозы төрттөн боло берет. Же «бу» деп көргүзөөчи солума мында бойынын учурын жылытып салган.

«Бу» деп сөстөн башка чөрчөкчи «тар», «тер», «тор», «төр», «дар», «дер», «дор», «дөр» деп толтыраачы бөлүгөштерди база текши тузаланат. Бу бөлүгөштер үлгерлик жолдордун баштапкы да, экинчи де бөлүгүндө туруп жат.

Темдектезе:

Ат өлгөнү жарт **тар** — дежет,
Эр өлгөнү жарт **тар** — дежет.

Мында үлгерлик жолдордун ритмиказы үрелбезин деп, кайчы «тар» деп бөлүгөшти экинчи ритмикалык бөлүккө кожуп салган. Үлгерлик жолдорго ол жүк ле ритмикалык учурлу болгонынан улам кирген. «Тар» деп сөстүн учуры жылыбаган болзо, бу үлгерлик жолдо не керегинде айдылганын ондобос то эдибис, ненин учун дезе «тар» деп бис чамчаны, тонды... айдадыбыс, же ат өлгөнү «тар» деп кем де айтпай жат. Кайчы бу сөстүн учурын тоого өнөтийин албай, оны жүк ле ритм тыгыдатан эп-арга эдип тузаланат.

Кай чөрчөктө мындый да толтыраачы бөлүгөштер учурайт:

1) «ла», «ле», «ло», «лө»:

Өлөтөн **лө** тынын кайда?
Өзөтөн **лө** жажын кайда?

2) «та», «те», «то», «тө» (да, де, до, дө):

Өлүп барар тын **да** жок,
Өзүп токтоор жаш **та** жок.

3) «ол»:

Өлгөн аттын **ол** бажына
Камчыбыла **ол** сокты.

Кезикте кайчы кандый бир ритмикалык бөлүктү жагыс ла толтыраачы бөлүгөштерден төзөп жат.

Темдектезе:

Сурбулжындый сурт тар өдүп,
Жүрүп ийбей **бу** ла кайтты.

Керек дезе мындый да учуралдар бар: кайчы үлгерлик жолды бастыразын толтыраачы сөстөрдөн төзөп жат:

Андап-куштап жүрер жанду
Эмди болбой бу канайтты.

Үлгерлик жолдордо үйелердин тоозы сегистен көп боло бергенде, кайчы оларды жүзүн-башка фонетикалык эп-аргалар тузаланып, астадып койот.

Уйелердин тоозы мынайда астап јат:

1) сөс үндү табышка токтоп, оны ээчий барган экинчи сөс база үндү табыштаг башталганда, олардын бирүзи жылыып калат:

Јердин сыртын јет(и) айланган,
Алтай сыртын алт(ы) айланган.

2) ылганаачылардын кожулталары түжүп калат:

Алтын үйген чупча тартып,
Ак јаланга агыд(ып) ийди.

3) сөстин тазылында турган үндү табыш жылыып калат:

Акыр-акыр сый(ы)ным — деди.

4) береечи кубулткыштын кожултазы түжүп калат:

Алтын өргөө(гө) базып келди...

5) өмөлөөчи кубулткыштын кожултазы түжүп калат:

Аттын бажын арта тудуп,
Алтын үйген(ле) үйгендеди.

Тогус үйелү үлгерлик јолдогы үндү табыштар өскө дө грамматикалык ээжилерден улам жылыып, үлгердин ритмин түзедерине бу ээжилер јаан салтарын јетирет. Онын учун кайлап айдар чөрчөктөрдин ле кожондордын ритмиказы бир де бузулбай јат.

Албатынын оосло айдар творчествозындагы мындый ритмикалык эп-аргаларды билгир тузаланып, алтай поэттер бойларынын үлгерлеринин ритмин ле олардын күүзин бийик кемине јетирген. Литературный поэзияда үлгерлик јолдор база ритмический бөлүктерге бөлүнөт. Бу бөлүктер эн учурлу ритмикалык эп-аргалардын бирүзи болуп јат. Үлгерлик јолдо ритмикалык бөлүктер јок болзо, үлгерде ритм де јок болор эди. Онын учун бүгүнгү поэттер албатынын бу аңылу ритмикалык темдегин таштабай, карын онын бүдүмин јарандыраарга амадап, јаан једимдерге јеткилеген.

Алтай поэзияда эки, үч, кезикте төрт тө ритмикалык бөлүктү үлгерлер бар. Анчадала текши алтай лирикада эки бөлүктү үлгер таркаган.

Темдектезе:

Төрт таланы/ајыктап,
Төмөн канай/көрбөйдин?
Қапчалда турган/кайынды
Қанайып сен/сеспейдин?

(Л. Кокышев.)

Үч ритмикалык бөлүктү үлгер:

Соок жаркынду /жылдыстарды/ соот эдип,
Теп ле тегин /темей тоолоп/ ундылган,
Je кезикте /селт билинип/ коркыган,
Jetкер түже /бербезин деп/ чочыган.

(Э. Палкин.)

Үч ритмикалык бөлүктү үлгерлер узун үлгерлик жолдордо туштап жат, кыска жолдор жаантайын эки бөлүккө бөлүнөт.

Ритмикалык бөлүктөрдөгү үйелердин тоозы алтыга жетире жетип жат. Je анчадала көп учуралдарда ритмикалык бөлүк үч эмесе төрт үйеден тззалип жат. Оосло айдар поэзияда үч ле төрт үйелү бөлүктөрдөн өскззи туштабай жат. Жагыс сзстзн бзткен беш-алты үйелү ритмикалык бөлүктөр литературный да поэзияда туштап жат.

Үлгерлик жолдордо ритмикалык бөлүктөрдөгү үйелердин тоозы түнгей де, түнгей эмес те болор. Түнгей үйелү ритмикалык бөлүктөр алты, сегис, тогус ла он эки үйелү жолдордо туштап жат.

Алты үйелү жолдордун түнгей ритмикалык бөлүктөрүнүн схемазы мындый: 3 + 3.

Темдектезе:

Коркубас/бир олөр.
Коркунчак/мун олөр.

(Кеп сөс).

Мында кажы ла ритмический бөлүк үч үйелү.

Сегис үйелү жолдордун түнгей ритмикалык бөлүктөрүнүн схемазы: 4 + 4.

Темдектезе:

Улаазынан/уйлар ичкен
Улу жаан/баатыр болды.
Эжигинен/элдер ичкен
Эрлү жаан/баатыр болды.

Он эки үйелү жол үч ритмикалык бөлүктөн бздер. Бир канча үлгерлерде, анчадала кайлап айдар чзрчзктз, ритмикалык бөлүктөрдүн схема бздзми мындый: 4 + 4 + 4.

Ритмикалык бөлүк бир де, эки де, үч те сзстзрдзн тзззлзр. Ритмикалык бөлүктин ичинде бу сзстзр бой-бойыла тудуш болуп жат.

Үлгерлик жолдорды кыска ззззктзрге ритмикалык токтоду бзлзп жат. Токтоду ритмикалык бөлүктөрдүн ортозында туруп

јат. Ол орус поэзиядагы стопа чылап, сөстөрдү эки жара качан да бөлүбөс.

Улгерлик жолдогы ритмический токтодулар бистин кулагыска бир де эмеш болзо, угулып јат, ненин учун дезе озор улгерлик жолдордо анда-мында чачылбай, бир аай туруп јат. Ритмикалык токтоду улгерлик жолдордын ичинде катап-катап селижип, улгердин күүзин јарандырып јат. Ритмикалык токтодуну бис улгердеги катап-катап айдылган ритмикалык бөлүктөрдөн улам сезедибис. Ол ок өйдө ритмикалык бөлүк ажыра ритмикалык токтодуну база угуп јадыбыс. Ритмикалык бөлүк ле ритмикалык токтоду бой-бойыла колболу. Ритмикалык бөлүк јок болзо, ритмикалык токтоду да јок болор. Је ритмикалык токтодуну бистин кулагыс сеспезе, ол тужында улгерди ритмдеп турган үзүктөрдү база сеспезис.

Анайдарда, ритмикалык бөлүк те, ритмикалык токтоду да улгердин ритмин төзөйтөн эн учурлу эп-аргалары болуп јат.

Эмди ритмикалык токтоду неден улам табылып турганын шүүп көрөктөр. Мен бодозом, токтоду мындый шылтактардан улам бүткен.

1) ритмикалык бөлүктеги сөстөр бир аай колболыжып јат. Темдектезе, баштаачы јартаачыла јаба айдылат (изү күн, түрген суу, јаш бала), колболу айдылаачылардагы сөстөр база тудуш (барып јат, келип јат...).

2) көп учуралдарда ритмикалык бөлүк бир сөстөн бүдүп јат. Алтай сөстин фонетикалык аңылары мындый:

а) сөстин баштапкы үйези кату үндү табышту болзо, арткан үйелери база кату үндүлөрлү болор.

б) сөстин баштапкы үйези јымжак үндүлү болзо, арткандары база јымжак болор,

в) кожулталардагы үндү табыштар база баштапкы үйенин табыжынан камаанду. Мынаг улам сөстөги үндүлөр бой-бойына түңгей болуп јат. Озор улгерлик жолдогы ритмикалык бөлүктөрдү бой-бойынан башкаландырып турар.

3) алтай сөстөги согулта јүк-јүк ле угулып турган болзо, улгерлик тилде ритмикалык бөлүктөрдүн учында ол иле угулып јат. Мынаг улам ритмикалык бөлүктөрдүн ортозында токтоду табылып, улгерлик јолды түңгей үзүктөргө бөлүп јат.

4) ритмикалык бөлүктөр биригип турган јерде кижинин үни бирде өрө көдүрилип, бирде јабызап, озорды бой-бойлорынан башкаландырып јат.

Бу өрөги айдылган алтай тилдин фонетикалык аңылу темдектеринен улам улгерлик жолдордо ритмикалык бөлүктөр ле ритмикалык токтодулар бүдүп, улгердин ритмиказын төзөйт.

Ритмикалык бөлүктөрдү төзөөрүндө бир де, эки де, үч те сөс туружып турганы керегинде өрө айдылган. Эмди бу шүүл-тенин учурын мындай темдектен жартап көрөктөр:

Қырлар бажын/кызыдып,
Қызыл энгир/кайылды.
Тайгалардын/төзінде
Талтар эдип/, кунукты.

(Л. Кокышев.)

Бу строфанын кажы ла жолы жети үйелү. Ритмикалык бөлүктөрдөгү үйелердин тоозы база түңгей; $4 + 3$. Же баштапкы, экинчи ле төртүнчи жолдордо баштапкы ритмикалык бөлүктөрдүн кажызы ла эки сөстөн бүткен болзо, үчинчи жолдын баштапкы ритмикалык бөлүгүндө төрт үйелү бир сөс туруп жат. Баштапкы ритмикалык бөлүктөрдөгү сөстөрдүн тоозы түңгей эмес те болзо, бу төрт жолду строфанын ритмиказы бузулбай жат.

Жети үйелү үлгерлик жолдордун ритмикалык бөлүктөрүндөгү сөстөрдүн тоозы жүзүн-башка болор аргалу. Темдектезе, баштапкы ритмикалык бөлүк төрт үйелү бир, эки, үч сөстөн, экинчи ритмикалык бөлүк үч үйелү жангыс, эки ле үч сөстөн бүдөр аргалу. Андый да болзо, кажы ла жолдун ритмиказы кубулбай, бой-бойына түңгей болуп калат. Андый болордо, үлгердин ритмиказы сөстөрдүн тоозынан камаанду болбой турганы жарт. Үлгердин ритмиказы сөстөрдүн тоозынан эмес, ритмикалык бөлүктөрдөгү үйелердин тоозынан камаанду болуп жат.

Үлгерлик жолдордо ритмикалык бөлүктөр бир аай туруп жат. Олордун бүдүми бой-бойынан башкаланып жат. Темдектезе, жети-үйелү үлгерлик жолдун ритмикалык бөлүктөрүнүн схемазы $4 + 3$ болзо, строфанын арткан жолдорунун схемазы база баштапкызына түңгей болуп артып калат.

Түңгей үйелерлү жолдордун ритмикалык бөлүктөрүндөгү үйелердин тоозы башкаланып турар. Темдектезе, сегиз үйелү жолдордогы ритмикалык бөлүктөрдүн схемазы бирде $4 + 4$, бирде $5 + 3$ болуп турар. Мынан улам үлгердин ритмиказы кубулып жат.

Темдектезе:

Агаштарда/айды омор
Араайынан/уштып алган.
Кемезинин/кийни орто
Көбүк буула/буулап салган.

(Ш. Шатинов.)

Бу строфадагы кажы ла јолдын баштапкы ла экинчи ритмикалык бөлүктөри төрт үйелү болуп јат.

Ол ок автордын өскө сегис үйелү јолдордон бүткөн строфазын темдектеп көрөктөр:

Абранын ыраак/чыкыртын,
Аттардын јайым/тибиртин,
Улустын јараш/кожоңын
Унчукпай тындап/туратам.

Мында кажы ла јолдогы үйелердин тоозы база сегис. Је баштапкы ритмикалык бөлүктөр беш, экинчилери үч үйелү болуп јат. Мынан улам бу эки строфанын ритми бой-бойынан башкалана берет.

Анайдарда, түңгөй тоолу үйелерден бүткөн үлгерлик јолдордын күүзи ритмикалык бөлүктөрдөги үйелердин аңыланып ылганыжарынан камаанду болуп јат.

Алтай поэзияда үлгерлик јолдордогы үйелердин тоозы јаантайын түп-түңгөй болбой јат. Кезик произведениелерде үлгерлик јолдор бир, эки кезикте үч те үйеге кыскартыла эмезе узадыла берет. Је үлгерлик јолдордогы үйелердин тоозы башкаланып та турза, олардын ритми бузулбай јат, ненин учун дезе ол катап-катап айдылар табыштардан, ритмико-интонационный инерциядан ла үлгерлик јолдор ритмический бөлүктөргө үзүктелгенинен улам азыйгы чыңдыйын јылытпай јат. Ритмиканы буспай артырып саларына анчадала калганчы ритмикалык бөлүк салтарын јетирип јат. Чындап та, ритмикалык бөлүктөрдү чыңдыйы јанынан ылгап көргөнисте, мындый јилбүлү ээжи көрөдис. Үлгерлик јолдогы баштапкы, экинчи ритмикалык бөлүктөрдөги үйелердин тоозы кубулып турза, калганчы бөлүктө ол азыйгы чыңдыйын јылытпай, түңгөй тоолу болуп артып калат. Темдектезе, јети үйелү јолдордын экинчи ритмикалык бөлүгү качан да болзо үч үйелү болор. Сегис — он эки үйелү үлгерлик јолдордын калганчы ритмический бөлүгү үч, ол эмезе төрт үйелү болор, а баштапкызы үч, төрт, беш, кезикте алты да үйелү болор. Төрт үйелү калганчы ритмикалык бөлүк үч үйелүзине көрө кезем башкаланып јат. Мынан улам олар экүниң ритмикалык күүзи де ылганып јат.

Баштапкы ритмикалык бөлүктөрдөги үйелердин тоозы башка-башка да болуп турар. Је калганчы ритмикалык бөлүк бир де кубулбай турганынан улам, үлгердин күүзи бузулбай јат.

Темдектезе:

Јалбырактары /јайканышкан/ јарык јай,
Јаантайын ла /јажыл турзан/, кайран јай.

Көк чечектер /көскө кару/ жайкангай,
Эзин күүлөп, /эне Алтайды/ сыймагай.

(Э. Палкин).

Бу строфада баштапкы эки жол он эки, үчинчизи — он бир, төртүнчизи он үч үйелү, жартап айтса, строфадагы жолдордын үйелеринин тоозы түнгөй эмес. Же үлгерлик жолдордогы үйелердин тоозы башкаланып та турза, ритм бузулбаган. Ненин учун?

Бу сурактын аайына чыгарга ритмикалык бөлүктөрдү кажызын ла алдынан башка ылгап көрөктөр.

Бу строфадагы баштапкы ритмикалык бөлүктөрдүн үйелеринин тоозы мындый: баштапкы, экинчи, төртүнчи жолдо беш үйе, үчинчи жолдо төрт үйе; экинчи ритмикалык бөлүктеги үйелердин тоозы: баштапкы үч жолдо төрт үйе, калганчызында беш үйе; үчинчи ритмикалык бөлүктеги үйелердин тоозы түнгөй — кажызында ла үч үйе. Баштапкы ла экинчи ритмикалык бөлүктөрдөгү үйелердин тоозы түнгөй эмес. Же түнгөй тоолордон төзөлгөн калганчы ритмикалык бөлүктөр строфанын ритмиказын бузарга бербеген. Калганчы ритмикалык бөлүктөрдөгү үйелердин тоозы бой-бойынан башкалана берген болзо, строфанын ритми бузула берер эди.

Анайдарда, ритм төзөөринде калганчы ритмикалык бөлүктүн учуры өскөлөрине көрө жаан.

Бу өрөги бажалыкта айдылган шүүлтөлөрдү бириктире айдып көрөктөр.

1. Алтай тилде согултанын чыңдыйы уян болгонынан улам ол силлабо-тоникалык системалу үлгерден башкаланып жат. Алтай үлгер силлабикалык системага келижет. Алтай үлгердин жолдору көп саба учуралдарда түнгөй тоолу үйелерлү болуп жат.

2. Үлгерлик жолдор ритмикалык бөлүктөргө бөлүнөт. Ритмикалык бөлүктөр эки, үч, төрт лө беш үйелерлү болот. Жаңыс үйе ритмикалык бөлүктү бүдүрүп болбос.

3. Ритмикалык бөлүктөр бой-бойынан ритмикалык токтодунун болужыла бөлүнүп жадылар. Ритмикалык бөлүктүн ле ритмикалык токтодунун учуры жаңыс — олар үлгердин ритмиказын төзөгилеп жадылар. Ритмикалык бөлүктөр строфада бир аай турар учурлу. Темдектезе, строфанын бажындагы жолдо баштапкы ритмикалык бөлүк төрт үйеден турган болзо, арткан жолдордогы баштапкы ритмикалык бөлүктөрдүн үйелеринин тоозы база төрттөн болор.

4. Кезик үлгерлердеги жолдордын үйелеринин тоозы башкаланып жат. Же калганчы ритмикалык бөлүктөрдөгү үйелердин

тоозы түп-түңгей болгонынан улам, ритм бузулбайт. Ого коштой мындый үлгерлердин ритми рифма, аллитерация, параллелизм ажыра кенжип јат.

Улгердин ритмин төзөөр эп-аргалардын бирүзи интонация (айдар тушта кижинин үни јабызап, көдүрилип турары) болуп јат. Улгерлик јол ритм төзөйтөн кемјү болуп јат, ненин учун дезе кажы ла јол интонация ла учуры јанынан өскөлөринен камаанду болбой јат. Кажы ла јол бой-бойынан токтоду ажыра ылганат. Токтоду бир де кубулбай, јолдын учында туруп јат. Токтоду эрмектин учурын тыгыдып јат. Улгерлик јол бүткүл эрмектен, эмезе учуры јанынан јарт эрмектин үзүгинен бүдүп јат. Кажы ла јол ритмика ла интонация јанынан бой-бойынан башкаланбай, симметриялу болуп төзөлөр. Темдек эдип Л. Кокышевтин «Айрылыш» деп үлгеринин бир үзүгин алактар:

Алтай јуртка түн кирди,
Ай булутка јажынат,
Алты үйелү чакыда
Ак-боро киштеп айланат.
Алты үйелү чакыны
Айлана базып тескинет.
Ыраак јолды сезинип,
Ырымдап, јерди кемирет.
Ак-бороны божотпой,
Алтай бала кунугат.
Сүүрү калбай бөрүктү
Сүүгенине куучындайт...

Мында кажы ла строфа симметриялу. Кажы ла јол интонация јанынан бир де эмеш бузулбай јат. Улгердин бажындагы строфада баштапкы эки јолдын кажызы ла алдынан башка эрмектен, үчинчи ле төртинчи јол бир эрмектен бүткен. Экинчи ле үчинчи строфадагы јолдор интонация јанынан база кубулбай јат. Кажы ла строфада эки интонационный үзүк. Улгерлик јолдордын учындагы токтодулар башкаланып јат. Кажы ла строфадагы экинчи јолдын кийинде турган токтоду баштапкызына көрө узун. Эң узун токтоду строфанын кийинде туруп јат. Кажы ла јол бой-бойыла грамматический параллелизм ле колболу. Бастыра јолдор түңгей ритмикалык бөлүктерге бөлүнип јат.

Јайым үлгердин ритмико-интонационный бүдүми чек башка. Мында интонационный ла синтаксический параллелизм јок. Баштап көргөндө, јайым үлгерде ритм јок деп билдирер, ненин

учун дезе кыска ла узун үлгерлик јолдор бой-бойын бир аай солыбай, анда-мында чачылып калган.

Темдектезе:

Слер,
Уурчылар,
Телекей байлыгын
Тенкейте тонойло, сайраган, күлүктер,
Слер, јалчылар,
Јүрүмге кыстадып,
Өрө күн көрбөй жүрген јоктулар,
Слер билеригер бе,
Бистин кажыбыс ла,
Јерде јажаган улустын кажызы ла,
Бистин качан да көрбөгөн јерде,
Ыраак Алжирдин
Сары чөлинде
Бүгүн энирде
Он алты јашту уулла кожо
Тонокчылдарга
Өлтүрткен!

(П. С а м ы к.)

Бу үзүк бир канча камаанду колбулу эрмектен бүткен. Узун үлгерлик јолдордын кыскаларыла селижип турганында аайы-бажын табар арга јок. Токтодулар анда-мында ташталып калган. Ритмический бөлүктер база бузулып калган. Рифмалар бир аай турбаган. Ритмико-синтаксический параллелизм жылыйып калган. Је бу эрмектин үлгерлеп айдылганын бист түнгөй ле иле сезип јадыбыс. Үлгер мынайда јайымдала бергенинен улам кажы ла үлгерлик јолдогы ритмнин эрчими там тынгый берди. Мынан улам бу үлгерлик үзүктин учуры автордын жүрексиген күүн-санаазын там бийиктедип јат. Он алты јашту алжир уулдын тонокчылдарга өлтүркенин табылу эрмекле айдып, бу үзүкти үлгердин текши ээжилерине тайанып, чокумдап ритмдеген болзо, үлгердин учуры јабызай берер эди.

Је јайым үлгерге текши ритмиканын ээжилери чек келишпей јат деп, үлгерлик јолдордо бир де симметрия, параллелизм јок деп айтсабыс, јастыра болор эди. Јайым үлгер кезикте синтаксический де, интонационный да јанынан бир аай болуп төзөлөт. Кыска лирический үзүктерде, анчадала поэт кандый бир кыска тема керегинде бойынын күүн-санаазын айдып турар тушта, үлгердин ритмиказы јарт билдире берет.

Темдектезе, П. Самыктын ол ок «Алжир» деп поэмазында жайым үлгерлик јолдордон башка, бир аай тӱзӱлгӱн симметри-ялу строфалар база бар. Поэма тӱрӱл Алтайы керегинде, азы-рап ла ӱскӱрип алган јери керегинде айдылган куучыннан башталып јат. Бу ӱзӱкте мындый оморкодулу сӱстӱр айдылып јат:

Мен

Алтайымнын тӱжинде јадырым.

Устӱмле менин

килингдий тӱн барган —

ол мени јайкаган,

ол мени орогон.

Устӱмле менин

кӱмӱштиј жылдыстар

кӱдӱрилген.

Мени эбирген,

Меге кожондогон.

Баштапкы үлгерлик јол алдынан башка туруп јат. Экинчи јол синтаксический бӱдӱми ле тӱзӱлгӱни аайынча бежинчизине тӱнгей. Олордын ортозында эки кыска јол бой-бойына тӱп-тӱнгей. Қалганчы эки јол интонация ла синтаксис јанынан ӱрӱги кыска јолго база тӱнгей. Анайдарда, бу үлгерлик ӱзӱктин ритмиказы сӱрекей кеен ле эптӱ. ӱлгердин кӱӱзи јымжак. Сӱстӱр лӱ табыштар катап-катап айдылып, ӱлгердин ритмиказын там јарандырып јат.

Поэманын экинчи, ӱчинчи ле оног до ары улалып барган ӱскӱ бӱлӱктеринде он алты јашту алжир јииттин салымы керегинде айдылган. Колонизаторлор — «умзанган бӱрӱлер» — «јӱӱжӱ ӱстине јӱӱжӱгӱ амадап, угы ас албатыны базынарга амадап», «кичӱ Алжирдин кичӱ јуучылын он алты јаштуда базып салгандар». Ахмет — Алжирдин он алты јашту кичӱ јуучылы — эмди мен кичи болуп, кичи јӱрӱмин некегем деп», «менин кӱстӱрим кӱӱркийимнин кӱстӱрин кӱрбӱй барган деп», «менин колдорым кӱӱркийимнин чачтарын тутпай барган деп» качан да айтпас. Је ӱлтӱреечиге Ахметтин де, кичиликтин де салымы керек јок. ӱлтӱреечи кичи эмес, ол — умзанган бӱрӱ:

Слер

Бӱгӱн база ла

Кеен городторыгарды отторло

чагылтарыгар,

Бойларыгардын

Парижтеригер,

Стамбулдарыгар жарыдарыгар,
Неон отту ресторандар жаркынын
Тенгеринин жүзине
Чачылтарыгар.
Слер бүгүн база ла
Сүүнеригер,
Сүүжеригер,
Лыргаарыгар.
Бүгүн тургуза
Бар жүрүмигер
байрамдарыгар.

Бу үзүкте үлгерлик симметрия база ла бузулып калган. Је поэт бойынын күүн-санаазын мынайда үзүктелтип айтпаган болзо, бу сөстөрдүн учуры биске учына јетире јарталбас эди. Поэт мындый көп токтодулар ла жүзүн-јүүр интонация ажыра үлгердин эмоциональный учурын тыгыдып јат.

Анайдарда, интонациянын учуры — алтай үлгердин ритмиказын төзөөринде. Үлгерлик јол качан да болзо, интонацияла колбулу болуп јат.

Үлгердин ритмин төзөйтөн энг учурлу темдектердин бирүзи рифма болуп јат. Онын учун алтай рифманын учурын, онын ағылузын јартап көрөктөр.

РИФМА

Орус поэзияда рифма деп үлгерлик жолдордын учында турган түңгөй угулар ритмический учурлу табыштарды адап жат.

Үлгерлик жолдордын бажында турган түңгөй угулар табыштарды анафора деп айдып жат. Орус поэзияда анафора үлгердин ритмин төзөөринде турушпай, ол жүк ле үлгердин күүзүн эптеп жат.

Кезик улус алтай рифманы өскө тилдү албатылырдын поэзиясындагы, темдектезе, орус поэзиядагы рифмадан ылгаптырбай, оныла түңгөй көрүп жадылар.

Бу жастыра шүүлте. [Алтай поэзиянын рифмазы орус поэзиянын рифмазынан аңыланып жат. Орус поэзияда рифма качан да болзо үлгерлик жолдын учында турар. Ого коштой, рифма мында жаантайын согулта ажыра бүдүп жат. Онын учун орус поэзияда рифма согулта аайынча бир канча бүдүмдерге аңыланып жат: 1) эр деп адалган (мужской) рифма. Мындый рифмада согулта сөстин учында турар; 2) үй деп адалган (женский) рифмада согулта сөстин калганчы үндү табыжынын алдында турар; 3) дактилистический рифмада согулта сөстөги калганчы үндүден эки табышка озо турар.

[Алтай поэзияда рифма төзөөринде согулта турушпай жат. Рифма үлгерлик жолдын учында да, бажында да турар аргалу. Учундагы рифма алтай да, орус та поэзияда бир канча аңылу темдектериле түңгөйлежип жат. Же үлгерлик жолдын бажындагы турган түңгөй угулар табыштардын учуры бу эки түңгөйлештирип турган поэзияда кезем башкаланып жат.] Онын учун эн озо баштамы рифманын аңылу темдектерин ылгап көрөктөр.

Баштамы рифма

Үлгерлик жолдордын бажында турган түңгөй угулар ритмический учурлу строфа төзөөринде туружып турган табыштарды баштамы рифма деп айдар.

Темдектезе:

Кару школымнын јанына
Катап ла катап мен келедим.
Кара көстөр көзнөктөр өткүрө
Кайкап көргөндө, мен сүүнедим.

(А. А д а р о в.)

Мында үлгерлик јолдордын бажында турган «ка» деп үйе ритмический учурлу болуп јат.

Баштамы рифма анчадала оосо айдар поэзияда текши таркаган. Алтай рифманын агыларын темдектеп, 1893 жылда В. И. Вербицкий бойынын «Алтайские инородцы» деп бичигинде мынайда бичиген: «Алтай кожондо эки некелте болор учурлу: 1) кожондо түндештирү болор учурлу, 2) үлгерлик јолдордын баштары бир түнгей табыштарлу болор учурлу. Алтай улус учындагы рифманы керексибей јадылар. Олор јангыс ла үлгерлик јолдордын баштарындагы түнгей угулар табыштарга јаан ајару салып турулар».

Үлгерлик јолдордын бажында турган түнгей угулар табыштар јангыс та алтай поэзияда эмес, је өскө дө түрк тилдү албатылардын поэзиясында туштап јат. Баштамы рифма анчадала алтай, хакас, тува, якут ла кыргыз поэзияда текши таркаган. Турк, туркмен, узбек, уйгур ла азербайджан бичимел поэзияда ол каа-јаада ла туштайт. Ненин учун?

Баштамы түнгей угулар табыштардын түнгей текши таркабаган шылтагы, мен бодозом, олордын үлгердин ритмин төзөйтөн учурынын башказында. Алтай поэзияда баштамы рифма ритмикалык учурлу болуп јат. Кичү ле Орто Азияда јуртаган түрк тилдү албатылардын литературный поэзиясында баштамы түнгей угулар табыштардын ритмикалык учуры јылыып калган. Је оосо айдар поэзияда бу да албатыларда ол эмдиге јетире үлгерлик ритм төзөлөтөн эп-арга болуп јат. Литературный поэзияда баштамы рифманы аруз учындагы рифмала солуган (түрктер бу үлгертургузу системаны арабтардан алган). Аруз алтай поэзияда јок болгонынан улам баштамы рифма јылыбай, поэттердин сүүген эп-аргазы болуп, эмдиге јетире артып калган. Бүгүнги поэттер оны бойынын творчествозында јектебей, текши тузаланып, там кенжидип јадылар.

Кезик шинжүчилер үлгерлик јолдордын бажында турган түнгей угулар табыштарды рифма дебей, эмдиге јетире аллитерация деп адап јадылар. Онын учун баштамы рифманын ағылу темдектерин ылгаарынан озо «аллитерация» ла «баштамы рифма» деген терминдерди ылгаштырып алар керек.

[Орус литературоведениде аллитерация деп үлгерлик жолдордогы түңгөй угулар туйук табыштарды адап јат. Үлгерлик жолдордогы түңгөй угулар үндү табыштарды ассонанс деп адап јат. Је аллитерация ла ассонанс рифманын аңылу тос учурын — үлгерди ритмикалык эдип тосзөөрин — бүдүрбей јат. Аллитерация ла ассонанстын тос учуры — үлгердин үн-табыжын эптееринде.] Рифма дезе аллитерация ла ассонанс ок чылап үлгерди түңгөй угулар табыштарла кееркедип турарынан башка үлгерлеп айдылган произведениенин ритмический учурын тыңыдып јат.

[Алтай поэзияда үлгерлик жолдордын бажында турган түңгөй угулар табыштар аллитерация деп адалбай, рифма деп адалар учурлу, ненин учун дезе үлгерлик жолдордын бажында турган түңгөй угулар табыштар ритмикалык учурлу болуп јат.

Баштамы рифма — үлгерди ритмикалык эдип бүдүрген тос эп-аргалардын бирүзи — жолдын учындагы токтодудан улам тыңып јат.] Мындый токтодунын кийнинде баштамы рифма үлгерлик жолдордын баштарын иле темдектеп, үлгердин ритмиказын тыңыдып јат, ненин учун дезе токтодунын кийнинде ээчий турган баштамы түңгөй угулар табыштардын катап айдылары сезилип јат. Токтодунын кийнинде турган түңгөй угулар табыштар аллитерация ла ассонанска көрө чокум айдылып јат. Мындый токтоду јок болзо, кажы ла үлгерлик жол бой-бойынан бөлүнип турганын бис сеспес эдибис, баштамы рифма аллитерация ла ассонанска түңгөй болуп калар эди.

[Баштамы рифма үлгерлик жолдордын учындагы түңгөй угулар табыштардан камаанду болбой јат. Ол учындагы ок рифма чылап үлгерлик жолдордын учын темдектеп, оларды бой-бойларынан ылгаштырып турган болзо, баштамы рифма жолдын башталып јатканын аңылайт.]

Ненин учун баштамы рифма алтай поэзияда текши таркаган?

[Баштамы рифма, ритм ок чылап, алтай тилдин фонетический ээжилеринен камаанду. Алтай согулта орус тилдин согултазынан башка.]

Орус тилде согулта сөстин баштапкы да, орто до, учындагы да үйезинде турат. Сөстө сок јаңыс согулта болор учурлу. Бу согулта сүрекей чокум угулып јат.

Орус тилге көрө алтай согулта көп саба учуралдарда сөстин учында туруп јат.] Је бу тос учурлу согултадан башка сөстө болушчы согулта база бар. Темдектезе, үч үйелү сөстөрдө тос согулта сөстин учында турар, болушчы согулта сөстин баштамы үйезине түжер деп, филологиялык наукалардын докторы.

профессор Н. А. Баскаков темдектеп јат. Мынан улам алтай согултанын чокумдалып угулары јылыып јат. Согулта сөстин калганчы да үйезинде турза, баштапкы үйедеги үндү табыш түңгей ле иле угулып турар. Ого үзеери, алтай сөстин баштапкы үндү табыжынын учуры өскөлөрине көрө јаан. Жартын айтса, сөс јымжак үндү табыштан башталып турган болзо, арткан үндү табыштар база јымжак болор. Сөстин баштапкы үйези кату үндүлү болзо, арткан үйелери база кату үндүлү болор учурлу. Ол эмезе көп учуралдарда сөстин баштапкы үйези эрин чөйилер үндүлү болзо, онон арыгы үндүлер база эрин чөйилер болор; эрин чөйилбезилү болзо, арткан үндүлер база эрин чөйилбес болор.

Сөстин бажындагы турган туйук табыштар база аңыланып јат. Олордын табыжы сөстин ортозындагы ла учындагы турган туйук табыштарга көрө чокум угулып јат.

Анайдарда, баштамы рифма алтай фонетикалык ээжилерден камаанду болгонынан улам, өскө түңгей угулар табыштарга көрө, јарт угулып јат.

Ого коштой, үлгерлеп айдылган эрмекте үлгерлик јолдордогы баштамы үндү ле туйуктардын эрчими онон тын јаанап турганына база ајару салар керек.

Рифманын экинчи учуры строфалар төзөөринде.

Алтай поэзияда үлгерлик јолдордын бажында турган түңгей угулар табыштар строфаларды төзөйт пө айла јок по?

Баштамы түңгей угулар табыштар строфалар төзөп турганына бир де алаңзыбас керек. Темдектезе, алтай кожондордо баштамы түңгей угулар табыштар строфада јүзүн-јүүр бүдүмдү болуп турар. Төрт јолду строфа баштамы түңгей угулар табыштарла мындый схемалар аайынча төзөлип јат:

1) а а а а (коштой турган баштамы түңгей угулар табыштар):

Эдер кушта не јараш?
Эдил үндү күүк јараш.
Эр улуста кем сүрлү?
Эптү айдар уул сүрлү.

2) а а б б (эжерленип турар түңгей угулар табыштар):

Јаш тужында ойнобой,
Јажаганда кем ойноор?
Бу тужында ойнобой,
Буурайганда кем ойноор?

3) а б а б (карчий турар баштамы рифма):

Ликте чыккан јиилекти
Қолго тутса — јымжагын!
Јиитте тапкан эжимнин
Қозин көрзө — јаражын!

4) а а а б (строфанын учын көргүзер баштамы түнгей угулар табыштар):

Түмен јылдыс чыгарда,
Түн ортозы јылдыс јок.
Түмен улус јууларда,
Јаңыс менин көөркий јок.

Қалганчы темдекте мындый бүдүмдү баштамы рифма алтай кожондордо текши таркаган. Қалганчы үлгерлик јолдогы баштамы табыш өскө түнгей угулар баштамы табыштардан башкаланып, строфанын учын көргүзип јат.

Анайдарда, баштамы түнгей угулар табыштардын строфа төзөөр учуры база јаан болуп турганын бу өрөги темдектерден көрөдис.

Бастыра бу өрөги айдылган шылтактардан улам үлгерлик јолдын баштамы түнгей угулар табыштарынын ритмикалык учуры, аллитерация ла ассонанска көрө, јаан болуп турганы јарт билдирет. Онын учун үлгерлик јолдордын бажында турган түнгей угулар табыштарды аллитерация эмезе ассонанс деп адабай, баштамы рифма деп адаар керек.

Оосло айдар поэзияда баштамы рифманын учуры учындагы рифмага көрө јаан. Учындагы рифма грамматический түнгей болгонынан (параллелизмнен) камаанду. Алтай тилде глагол эрмектин учында туруп јат. Эрмектердин учындагы турган глаголдор јүзүн-башка бүдүмдү кожулталар алынып, глагольный рифмалар төзөп јат. Мындый кожулталарды өскө дө куучын-эрмектин бөлүктери алынып јат. Анайдарда, үлгерлик јолдордын учындагы түнгей угулар табыштар жаңыс бүдүмдү кожулталардан улам табылган. Темдектезе, «барза — келзе», «барган — келген», «барып — келип» онон до ары. Онын учун үлгерлик јолдордын учын түнгей угулар табыштарла кееркедери күч неме эмес. Мындый рифмалар творческий иштен улам табылбаган. Олор грамматический параллелизмнин шылтузында төзөлгөн. Мынан улам кожончылар, кайчылар, грамматический рифмалар табарга күч неме эмес деп билип, ого јаан ајару салбай, произведениелердеги үлгерлик јолдордын баштарын рифмалаган. Оос поэзиянын произведениелерин чүмдеген улус үлгердин эмдиги ээжилерин билбеген де болзо,

олор баштамы рифманын ритмикалык учурын жакшы билгилеген.

Бүгүңги поэттер оосло айдылган поэзиядагы баштамы рифмага тайанып, оны там кенжидип жадылар.

Баштамы рифма эн жебрен поэтический бүдүмдердин бирүзи болуп јат. Кезик шинжүчилердин айдыжыла болзо, баштамы түңей угулар табыштарды орто чактарда түрк тилдү албатылардын ортозына монголдор јайган. Је бу јастыра шүүлте. Баштамы рифма жебрен де түрктердин поэзиясында болгон. Темдектезе, VI—VIII чактарда јаткан жебрен түрктердин таштагы бичилген бичимдерин көргөнисте, баштамы түңей угулар табыштар текши туштап јат. Олор бу жебрен тексттердин ритмин база тыгыдып јат. Кезик јерлерде жебрен баштамы түңей угулар табыштар бүгүңги баштамы рифмадан бир де эмеш башкаланбай јат.

Оскө шинжүчилер баштамы рифманы согултала колбоп јат. Олордын айдыжыла болзо, жебрен түрк сөстөрдө согулта баштапкы үйеге келижип турган. Бу согултадан улам баштапкы үйе јарт угулган. Онын учун жебрен чактарда јаткан үлгерчилер чүмдеп айткан сөстөрдин баштарын рифмалаган.

Бу база јастыра шүүлте. Чындап ла, баштамы рифма сөстин бажындагы турган согултадан камаанду болгон болзо, бүгүңги поэзияда ол ненин учун бар? Согулта сөстин учында туруп јат ине, а баштамы рифма чөрчөктө айдылган чылап, «азыйдагызынан алты артык, озогызынан он артык» болуп калган.

Мен бодозом, баштамы рифманын табылган шылтагын чын айткан улус В. М. Жирмунский ле А. М. Щербак. Олордын айтканыла болзо, баштамы рифма учындагы рифма ок чылап, параллелизмнен улам табылган. Эн жебрен өйлөрдө чүмдеп айдылган эрмектердин бажында катап-катап айдылатан сөстөр турган. Кийинде бу сөстөр јылыып, олордын ордына түңей угулар табыштар табылган. Мындый табыштар үлгердин күүзин јарандырып турганын улус билген согында, оос поэзияны чүмдегендер оныла текши тузалана берген. Баштамы рифма үйеден үйеге көчүп, там кенжип, јарана берген.

Баштамы рифма эки јаан бүдүмге бөлүнип јат: 1) аллитерационный баштамы рифма, 2) ассонансный баштамы рифма.

Үлгерлик јолдордын баштары түңей угулар туйук табыштардан башталып турганда, андый рифманы аллитерационный баштамы рифма деп айдар.

Темдектезе:

Карган мўркўт жагыскан
Кайанын ўстинде отурат.
Қаруулчыктый ол мында
Кыймыктанбай сананат.

(А. А д а р о в.)

Аллитерационный баштамы рифма эжерленип рифмаланат:

Темдектезе:

Je келиннин јаш тужын
Jetкерлў јуу тоногон.
Қолы эптў кўўркий болгон,
Қоозо собурган, куру конгон.

(Э. П а л к и н.)

Мында баштамы эки јолдын баштары «је» деп, арткан экўзи «ко» деп ўйелерле рифмаланып јат.

Ассонансный баштамы рифма деп ўлгерлик јолдордын баштары тўнгей угулар ўндў табыштарлу болгонын айдар.

Ассонансный баштамы рифма база эжерленип рифмаланып турар:

Узак јорукка барып јадала,
Уделеген јериме от салгам.
Адым ангданып, силкинип алала,
Арчынду тайганын ўлўгин чайнаган.

(Б. У к а ч и н.)

Бу строфада баштапкы эки јол эрин чўйилер ўндў табыштарла, ўчинчи ле тўртинчи јол эрин чўйилбес ўндўлерле рифмаланып јат.

Аллитерационный ла ассонансный баштамы рифма кўп учуралдарда бой-бойыла эжерленип рифмаланып јат.

Темдектезе:

Энези унчукпай тымыды,
Эт-јўрекке ачу эмей:
Јаантайын кемди сакыйтан?
Јаан кунукчыл неме эмей.

(Э. П а л к и н.)

Чындыйы аайынча баштамы рифма мындый бўдўмдерге бўлўнер: 1) чике рифма, 2) чике эмес рифма.

Баштамы чике рифма деп ўлгерлик јолдогы тўнгей угулар ўйелерди айдар.

Темдектезе:

Чапкан өлөң жытанат....
Чалын бүрге түнеди.
Сойокто туман тартылат.
Соочы аштан үнденди.

(Л. Кокышев.)

Үлгерлик жолдын бажында түңгей угулар алдынан башка табыштарды, жартап айтса, жолдын бажында үйе эмес, жүк ле жагыс табыш угулып турган болзо, оны баштамы чике эмес рифма деп айдар.

Темдектезе:

Түженип жатсан, түш жеринде
Тазылдары тызырап, тыт жыгылза,
Төрөгөн кижиге өлөр дежет...

(Б. Укачин.)

Строфадагы жолдордун баштары бир түңгей сөстөрдөн бүткөн болзо, оны катап-катап айдылар (тавтологический) баштамы рифма деп айдар.

Темдектезе:

Ак сүмердин бажында
Алтын чечек өзүп жат.
Алтын туулу Алтайда
Ай жаркыны чалып жат.
Көк сүмердин бажында
Күмүш чечек өзүп жат.
Күмүш туулу Алтайда
Күн жаркыны чалып жат.

(Алтай албатынын кожоңы)

Строфадагы бастыра жолдордун бажы бир түңгей табыштардан төзөлгөн болзо, оны коштой турган баштамы рифма деп айдар.

Темдектезе:

Түлкү бөрүк бар эди,
Түгиге кандый болбогой.
Түктү чана бар эди,
Түргени онын салкынды.

(Алтай албатынын кожоңы.)

Баштапкы жолдун бажы экинчизиле, үчинчи жолдун бажы төртүнчизиле рифмаланып турган болзо, оны эжерленген баштамы рифма деп айдар.

Темдектезе:

Таң чолмондый көзинди
Төмөн жемире көрбөзөң.
Қарузыган күүнимди
Қайра ийде салбазан.

(Алтай албатының кожоны.)

Баштапкы жолдың бажы үчинчизиле, экинчи жолдың бажы төртинчизиле рифмаланза, оны карчый рифма деп айдар.

Темдектезе:

Ортолыкта он боро
Мениг бором болзо чы.
Он сабарлу бу бала
Мениг эжим болзо чы..

(Алтай албатының кожоны.)

Учындагы рифма

Учындагы рифманың ритмикалык учуры баштамы рифмала түңгей. Рифма үлгерлик жолдордың учын темдектеп, оларды бой-бойларыла түңдештирип, строфага бириктирерине болужып јат. Баштамы рифма токтодуның кийнинде үлгерлик жолдың бажын темдектеп турган болзо, учындагы рифма токтодудан озо түңгей угулар табыштар ажыра жолдордың учын көргүзип јат. Мынан улам бүгүңги алтай поэзияда учындагы рифманың төс учуры үлгердин ритмин төзөп, оның күүзин тыңыдарында болуп јат. Бажындагы да, учындагы да рифмалардың учуры түп-түңгей. Оның учун баштамы рифма учындагызынан артык деп айдылза, јастыра болор. Олор экилези ритм бүдүрерине болужып јат, башка-башка үлгерлик жолдорды бир аай бириктирип, строфа төзөөрине болужат. Учындагы рифма үлгердин өскө темдектериле кожо произведениениң учурын тыңыдарына болужып јат.

Учындагы рифма бир, эки, үч үйеден бүдүп јат. Учындагы рифма бичилгениле эмес, кулакка угулып турганынан улам јарталып јат. Рифманың «јаргычызы» көс эмес — кулак. Мынайда немец литературовед Арнд Ервин айткан. Бистин кулагыс учындагы түңгей угулар табыштарга үрене берет. Рифманың кубула бергенин ол сезип ийет.

Эптү күүлү үлгерлик эрмекте учындагы рифманың кубулып турганын кулак керекке албай јат. Мынан улам кайчылар, кожончылар үлгерлик жолдордың учын кееркедерине ал-

баданардан болгой, керек десе керексибей де јадылар. Үлгерлик јолдордын учында бир түңгей кожулталу глаголдор турат. Қожондо ло кай чөрчөктө мындый түңгей угулар табыштар рифма деп бодолбой јат. Је өскө үлгерлерде, анчадала јайым үлгерде учындагы рифманын учуры чик јок јаанай берет. Мында глаголдордон до улам төзөлгөн рифмалар јектелбей јат. Глагольный түңгей угулар табыштардын ритмикалык учуры, өскө куучын эрмектерден бүткен рифмалардын учуры окчылап, јаанап јат. Онын учун мындый поэзияда учындагы рифма жүзүн-башка эп-аргалар ажыра јаранып, үлгердин күүзин кенжидип јат. Бүгүңги литературный поэзияда учындагы рифманын бүдүми там кубулып, там байлык боло берген.

Учында рифманын аңылу темдектери үлгерлик произведенииинин интонациязыла колбулу. Көп үлгерлерде рифма параллелизмнин шылтузында табылып јат, јартап айтса, мындый учында турган түңгей угулар табыштар рифма эмес, олар — глаголдордын да өскө до куучын-эрмектердин бөлүктеринин кожулталары болуп јат. Мындый грамматический рифмалар үлгердин күүзин ле учурын аңыландырарында турушпай јат. Је кезик үлгерлерде учындагы рифма үлгердин күүзин, учурын кубултарына јаан салтарын јетирип јат. Мынан улам кожондолбой айдылган оос поэзияда, јартап айтса, табыш-кактарда, модор сөстөрдө, оноң до өскөлөринде үлгерлик јолдордын учы жүзүн-башка бүдүмдү түңгей угулар табыштарла рифмаланып јат. Қожондолып айдылган поэзияда (кожондордо, кай чөрчөктөрдө) үлгерлик јолдордын учы көп саба учуралдарда глагол рифмалу болуп турган болзо, оосло айдар поэзиянын кичү жанрлары өскө до куучын-эрмектин бөлүктери ажыра рифмаланып јат.

Темдектезе:

1) јарталгыш ла јарталгыш:

Чалчыктын чамказы **јыртык**,
Аракычынын арказы **ачык**;

2) адалгыш ла адалгыш:

Кумдустын куйругы **кулаш**,
Камдунын куйругы **карыш**;

3) көп учуралдарда үлгерлик јолдордын учтары башка-башка куучын-эрмектердин бөлүктериле рифмаланып јат:

Талдаганы **тас**,
Тайанганы **сас**.

Мында «тас» деп јарталгыш «сас» деп адалгышла рифмаланып јат.

Мындый рифмалар бүгүңги поэттердин творчествозынан кайтыгып өтпөгөн. Олор мындый ээлгир рифмаларды бойлорынын творчествозында текши тузаланып јадылар.

Учындагы рифманын байлыгын бис оны бүдүмдери аайынча ылгаганыста сезедис.

Учындагы рифма баштамы рифма ок чылап, чике де, чике эмес те болот.

Рифмаланып турган сөстөрдүн тазылдарынын учы ла кожулталары түңгей табыштарлу болзо, оны учындагы чике рифма деп айдар.

Темдектезе:

Ак-јарыкта түндер
Јок деп бодойдым,
Ак-јарыкта күндер
Бар деп бодойдым.

(А. Адаров.)

Мында «түндер» ле «күндер» деп рифмаланып турган сөстөрдүн «т» ла «к» деген баштамы табыштардан өскөлөри чыңдыйы аайынча түп-түңгей болуп јат. Мындый рифмалар албатынын кеп сөстөринде база туштап јат:

Қалбакла јууза, кап толор,
Чаракла јууза, кош болор.

Чике рифма байлык ла байлык эмес рифмаларга бөлүнип јат.

✓ Улгерлик јолдордогы калганчы ритмикалык бөлүктердин учындагы табыштары түңгей угулып турган болзо, оны байлык рифма деп айдар.

Темдектезе:

Қалыктардын өйлөрин
өзүп келген күүни ол,
Јайымыс деп тартышкан
јалтанбастар үни ол.

(Э. Палкин.)

Көп учуралдарда кандый бир рифмаланып турган сөс экинчи сөстин учындагы турган табыштарыла түп-түңгей болор.

Темдектезе:

Je тургуза ла тузактарды
Ол чечип чачар.
Жайладып буудактарды,
Чындыкка јолды ачар.

(Ш. Ш а т и н о в.)

Мында «ачар» деген сөс «чачар» деп сөстинг ичиндеги ле учындагы табыштарыла түп-түңгей.

Омонимический (түп-түңгей угулар табыштардан бүткен; је учуры башка сөстөр) рифма база чике болуп јат.

Темдектезе:

Мен эмди түндүк талада
Талайдын салкынын ажырып ийедим.
Мен эмди үлгерлер ажыра
Өлгөнгө-тирүге эзенимди ийедим.

(Ш. Ш а т и н о в.)

Рифмаланып турган сөстөрдиг учындагы ла үйези түп-түңгей болор, өскө үйелердеги табыштар чала-была ла түңгейле-жип турар. Андый түңгей угулар табыштарды байлык эмес рифма деп айдар.

Темдектезе:

Ол өлгөлөк,
Тыны үзүлгелек,
Кыйгырат жүрек:
Најы керек.

(Ш. Ш а т и н о в.)

Je байлык ла байлык эмес рифма керегинде айдып тура, оморды керектү ле керектү эмези, тузалу ла тузалу эмези јанынан түңдештирбес керек. Байлык рифма — јакшы рифма, байлык эмес рифма — јаман рифма деп айтсабыс, сүрекеј јастыра болор эди. Кезик поэттер байлык эмес рифманы јаман рифма деп бодоп, байлык рифманын кийнинен «сүрүжип», эш немеге јарабас үлгерлер бичип јат. Мындый поэттердин үлгерлеринин учурын да ондоорго күч болуп јат. Кезикте омордын учуры јылыып калат. Андый үлгер јүк ле поэтический ченемел болуп артып калат, ненин учун дезе бүдүми бар, је учуры јок үлгер — үлгер эмес. Улгердин учуры да, бүдүми де тудуш болор учурлу. Онын учун рифманы тузаланар тушта поэт онын байлыгына ла байлык эмезине төс ајару салбай, үлгер-

дин учурын ла бүдүмин колболыштырарына ла онын эстетикалык кемин тыгыдарына кичеенер керек.

Анайдарда, байлык ла байлык эмес рифмалардын чүмдемел учуры түңгей. Олор үлгердин күүзин ээлгир эдип, онын учурын кенжидип турган болзо, экилези јакшы рифма деп бодолор учурлу. Байлык ла байлык эмес рифма деген терминдерге ајару салбас керек. Бу рифма болуп јат. Оос поэзияда байлык та, байлык эмес те рифма текши таркаган. Мынызы албаты бу рифмаларды түңгей баалаганын керелейт. Онын учун бу рифмаларды эмдиги поэттер база түңгей баалаар учурлу деп бодоп турум.

Рифмаланып турган сөстөрдин учындагы табыштары түп-түңгей болбозо до, үлгер эптү угулып турар.

Темдектезе:

Чын, нөкөрлөр, эмди де биске
Акча керек, јөөжө керек.
Келер јаркынду өйлөрдө
Олор биске улу кереп.

(Э. Палкин.)

Бу темдекте «керек» ле «кереп» деген сөстөрдин учындагы тунгак табыштары башкаланып та турза, олор чике рифмала рифмаланган сөстөр деп билдирет, ненин учун дезе «к» ла «п» деп туйуктар фонетикалык чыгдыйы аайынча бой-бойынан башкаланбай јат.

«Шылыраар — шымыраар — шыгыраар» деген рифмаланган сөстөр база байлык рифмага келижет, ненин учун дезе «л», «м», «н», «н» деп табыштар түңгей болуп угулып јат.

Темдектезе:

...Шили өргөөлөр үстинде
шылыраар,
Та нени де јалакай,
јалакай шымыраар,
Шилдер ого араай шыгыраар.

(П. Самык.)

«л», «м», «н», «н» ненин учун түңгей угулып турган дезе, олор ончозы сонорный табыштар болуп јат.

Чике эмес рифма канайда классифицироваться эдип турганын шиндеп көрөктөр.

1. Алтай поэзияда јымжак үндү табыштар кату үндүлерле рифмаланып турар.

Темдектезе:

Полустанок, полустанок...
Транссибирский **јол**.
Јүрегимде ундылгалак
Тымык турган **чөл**.

(А. А д а р о в.)

Бу төрт јолду строфада «јол» ло «чөл» деген рифмаланып турган сөстөрдиг үндүлери экилези эрин чөйилер болуп јат. Је «јол» деп сөстө «о» кату угулат, а «чөл» деген сөстө «ө» јымжак үндү болуп јат.

Чике эмес рифма мындый эжерлү үндүлерден бүдет:

а) у — ү (кул — күл, кол — көл, күүк — јуук, јум — јүрүм),

б) ы — и (јыт — ийт, јыл — эпчил, јарык — бийик, арчын — эзин),

в) о — ө (өрөкө — обого, өскө — болбо, өс — болбос, төрөөн — тон).

2. Томурылган (эмезе чолтык) рифма. Рифмаланып турган сөстөрдиг бирүзинде учындагы түнгей угулар табыжы јок болгондо, оны томурылган рифма деп айдар:

Темдектезе:

Оног јуу. Кандый **ачу**.
Тартышка кайыжып, ченежет Төрөл.
Бу јүрүм, јайым, амаду **учун**
Турумкайды некеген канду ченемел.

Ол эмезе:

Суунын куйузында, кадалгак јарда,
Јарганаттар уйазына **одоштой**,
Эки кузница өскүзиреп карайт,
Толкубыла торгулу **кожондойт**.

(Ш. Ш а т и н о в).

Баштапкы темдекте «ачу» деп сөс «учун» деген сөслө рифмаланып јат. Је «ачу» деген сөстинг учындагы «н» деп рифмаланатан табыжы томурылып калган. Экинчи темдекте рифмаланып турган «одоштой» деп сөстө база бир табыш једишпей јат.

3. Көчкүн рифма. Рифмаланып турган сөстөрдиг кандый бир түнгей угулар табыштары бир јерден экинчи јерге көчүп турганда, оны көчкүн рифма деп айдар.

Көчкүн рифма бир канча бүдүмдү болуп јат:

а) рифмаланып турган сөстөрдө учындагы түңгей угулар табыш экинчи сөстин баштапкы үйезине көчүп келет:

Уйлар сааза, сабар капшуун.
Өлөн чапса, чалгы шуургун.

(Ш. Шатинов).

б) рифмаланып турган сөстөрдө баштапкы түңгей угулар табыш сөстин учы жаар жууктай берет:

Ишке тунала,
Тынадым кейди.
Көзимди жумала,
Тындайдым телекейди.

(Ш. Шатинов).

в) рифмаланып турган сөстөрдө түңгей угулар үйелер сөстин учынан бажына, оноң катап сөстин учына көчүп келет:

Айланайын, Алтай,
Ай сени айлангай.
Айдынайын: анай
Бажым сеге айлангай.

(П. Самык).

г) түңгей угулар табыштар рифмаланып турган сөстөрдүн ичине көчүп жүрөт:

Телекей чарыган ол жолдор
Мында улай эбелип жат.
Табышту жаан городтор
Табыш бого иле жарт.

(Ш. Шатинов).

4. Ордына турар рифма. Рифмаланып турган сөстөрдүн учындагы табыштары түңгейлешпей жат. Кандый бир табыштын ордына ого угаш табыш турар.

Темдектезе:

Лениннин кыбы. Мында тым.
Мында ончозы жеринде.
Стол. Шкаф. Орын.
Онын бөрүги илмекте.

(Ш. Шатинов).

Мында «тым» ла «орын» деген сөстөрдө учындагы «м» ла «н» угаш табыш болуп, рифмаланып жат.

5. Чике эмес рифмага ассонансный рифма келижип јат. Ассонансный рифма деп рифмаланып турган сөстөрдин жүк ле үндү табыштары бой-бойына түнгейлешкенин айдар. Је сөстөрдин учындагы туйук табыштар кезикте база рифмаланар.

Темдектезе:

Чанкыр-чанкыр аралдар
Өзөктөр кечкилейт.
Чанкыр-чанкыр мөнкүлөр
Тынымды сергидет.

(П. С а м ы к).

Учындагы рифма колболу ла тегин рифмаларга бөлүнип јат.

Ўлгерлик јолдын учында бир ле сөс рифмаланып турганда, оны тегин рифма деп айдар. Тегин рифма толо ло толбос болор.

Ўлгерлик јолдордо учындагы сөстөрдин јангыс та кожулталары эмес, је тазылындагы бастыра табыштары түнгейлежип турганда, оны толо рифма деп айдар.

Темдектезе:

Чечектер, чечектер, јаскы чечектер!
База ла такып јай келди.
«Агын суулардан амзап ичектер!» —
База такып санана бердим.

(Э. П а л к и н).

Ўлгерлик јолдордын учындагы сөстөрдинин жүк ле кожулталары рифмаланганда, оны толбос рифма деп айдар.

Темдектезе:

Көп улусту оромнын бирүзинде
Көөркий эзин, айса, јылыйткан?
Тегиндү эмес, тенип јүреле,
Айса, бистин тураны тапкан.

(Б. У к а ч и н).

Қажы ла ўлгерлик јолдын учындагы калганчы эки сөс рифмаланганда, оны колболу рифма деп айдар.

Темдектезе:

Озолосо, от алар,
Сондозо, сок калар.

Колболу рифма кезикте тегин рифмала рифмаланат:

Алдыгарда кычырган элбек таскылдар,
Анда кижии иш эдип, **макталар,**
А бу каалга — улу эжиктий канкайар.
Мынан омок сагыш **мангын алар.**

(Ш. Ш а т и н о в).

Бу өрөги темдектер учындагы рифма алтай литературный поэзияда там кенжип, там јаранып турганын керелейт. Је эн баштап ол грамматический параллелизмнин шылтузында табылган. Алтай тилде эрмектердин члендеринин турган аайы мындый: јартаачы + баштаачы + айдылаачы, ол эмезе: баштаачы + толтыраачы + айдылаачы. Айдылаачы јаантайын эрмектин учында турганынан улам, рифма бойы табылып турган. Јебрен өйлөрдө онын ритмикалык учуры ас болгон. Је учында оос поэзияны чүмдеген улус оны ритмикалык учурлу үлгерлик эп-арга эдип алган.

Учындагы рифманын јаранарына сүрекеј јаан салтарды орус поэзия јетирген. Орус поэзиянын эп-аргаларын алтай поэттер творчески тузаланып, бойынын произведениелеринин учурын ла тыш бүдүмин бийик кемине јетирген. Анайдарда, баштамы рифма эн јебрен өйлөрдө төзөлгөн болзо, учындагы түнгей угулар табыштардын ритмикалык учуры кийиндеги өйлөрдө табылган.

Алтай рифманын исторический өзүми оосло айдар поэзиянын бүдүминен башталып јат.

Кайлап айдар чөрчөктөрдө баштамы рифма текши таркаган. Баштамы рифма кезикте бир канча јолдордон баштамырын түнгей угулар табыштарла јарандырып јат.

Темдектезе:

Ай-каан айылдан чыкты.
Ада-энези узадып чыкты.
Ат чакызында турган атка
Ай-каан келип минди.
Ат тискинин бура тартып,
Ары болуп јелип ийди.

Кайлап айдар чөрчөктө үлгерлик јолдордын бажында көп саба учуралдарда катап-катап айдылар сөстөр туруп јат. Кайчылардын эн сүүген катап-катап айдылар сөстөринин бирүзи — тооломо:

Жетен тайга ары јанында,
Жетен өзөк ол јанында,
Жетен тайга колтыгында,
Күмүш-каан јуртап јатты.

Үлгерлик јолдордын бажында катап-катап айдылар со-
лума база бар:

Бистин малды олјологор,
Бистин јуртты апарыгар...

Қайлап айдар чөрчөктөги үлгерлик јолдордын баштары
эки де түнгей табыштан бүдүп јат:

Қараты-каан бир күн
Қара адын ээртейле,
Қарыган үйиле эзендежип,
Қабырган малын көрөргө
Қалактап-сыктап атанды.

Үлгерлик јолдордын баштары эжерленип те рифмаланып
турар:

Қара килин атту
Қараты-кааннын алты күйүзи
Ойто эбирип, јанып јеттилер,
Олорды көргөн Қараты-каан
Тенеридий күзүрт этти,
Темирдий шығырт этти!

Баштамы рифма анчадала алтай кожондордо элбек тар-
каган. Кожондор жүзүн-жүүр бүдүмдү болуп рифмаланар:
коштой турган рифмаларла, эжерленер рифмаларла, карчый-
терчий рифмаларла. Је карчый-терчий рифма өскөзине көрө ас.

Оос поэзияда учындагы рифма параллелизмнен улам тө-
зөлөт. Қайчы да, кожончы да учындагы түнгей угулар табыш-
тарга ажару салбай да турганда, олар бойлары параллелизм-
нен улам табыла берет.

Алтай бичилген поэзия революциядан озо төзөлгөн. Баш-
тапкы алтай поэттин, М. В. Чевалковтын (јаткан жылдары
1818—1901), творчествозы оос поэзиядан табылып, темиккен.
Онын үлгерлеринин стили, бүдүми фольклордын эп-аргала-
рына жүзүндеш. Анчадала үлгердин баштамы рифмазы оос
поэзиянын рифмаларына түнгей.

Темдектезе:

Эки јенин түрүп алып,
Эгип, кезип, јууп алды,

Эмди идирген јазап алды,
Элбек ажын согуп алды,
Эмилдү ажын арулап алды.

Бичилген поэзиянын өнжүп жаранары советский өйдө башталган. Же советский өйдин баштапкы жылдарында поэттер бойынын творчествосында фольклордын эп-аргаларын элбек тузаланып, жаңы өй керегинде бойынын үлгерлерин кезик тужында кожон чылап бичигилеп туратан. Поэттердин эн сүүген эп-аргаларынын бирүзи баштамы рифма болгон. Бойынын үлгерлерин баштамы рифмала анчадала П. А. Чагат-Строев рифмалап туратан. Түңгей угулар баштамы табыштарла Чагат-Строев кезикте бастыра үлгерин рифмалайтан:

Канду јолду каандардын
Канын чачар өй јеткен.
Кату турган албаты
Кайрал көрөр күн келген.
Кудай болгон бийлерди
Кургадатан өй келген.
Кулга жүрген албаты
Кубуксыйтан өй келген.
Кулга жүрген бойысты
Коммунисттер айрыды.
Кеен-јараш Алтайыска
Кеен јайым јуртатты.

Бу үзүкте баштапкы төрт јолды Чагат-Строев «ка» деп үйеле рифмалап јат, оны ээчий барган беш јолды «ку» деп үйеле рифмалайт, калганчы эки јолдо жаңыс учурлу сөс катап-катап айдылган. Бастыра јолдордын баштарында «к» туруп јат.

Је бу ок өйдө, 20-чи жылдарда, поэттер реалистический произведениелер бичиирин баштагылап јат. Жаңыс ла азыйгы эп-аргаларла жаңы жүрүмди көргүзерге јакшы произведениелер бичип болбозын озор бойлоры билип турган. Онын учун жаңы өйдөги поэттер фольклордын эп-аргаларын кубулта јогынан тузаланарын токтодып турган. Поэттердин өзөрине, жаңы өй керегинде күүн-санааларын поэтический эдип бичиирине, жаңы эп-аргалар табарына орус поэттердин произведениелери јаан салтарын јетирген. Орус поэзияла таныжып, алтай поэттер үлгерлик тилди жагыртып, жаңы једимдерге јединген. Мынан улам үлгердин бүдүми база кубулып турган. Жаңы поэзиянын өзүми анчадала П. В. Кучияктын творчествозынан көрөдис.

П. В. Кучияктын творчествозы база фольклордон төзөлип темиккен. Онын эн баштапкы произведениелери тыш бүдүми аайынча фольклорго түнгейлештире бичилген. Темдектезе, «Арбачы» деп поэма жаңыс ла глагольный түнгей угулар табыштарла рифмаланган. Куучын-эрмектин өскө бөлүктери үлгерлик жолдордын учында туштабай жат. Поэманын көп жерлери фольклордын эп-аргаларыла бичилген. Же бу поэма-нын кезик жерлери П. В. Кучияк эски эп-аргаларды жаңыртар ишти баштаганын керелейт. Орус поэзиядан үренип, Кучияк поэтический произведениелерди строфалап бичиирин баштаган. Бойынын үлгерлерин ол көп сабазында төрт жолду строфаларла бичип жат. Кезикте ол беш, алты, сегис те жолду строфалар чүмдеп жат.

«Жаңардын өлүми» деп поэмада Кучияк эжер эмезе карчый рифмаларды тuzаланып, жүзүн-жүүр бүдүмдү строфалар төзөп жат. Поэттин көп үлгерлери жаңы түнгей угулар табыштарла рифмаланган. Кезик төрт жолду строфаларда поэт учындагы рифмала экинчи ле төртинчи жолды колбоп жат. Же строфанын эптү үн-табыжы жылыбазын деп, Кучияк баштапкы ла үчинчи жолды баштамы рифмала чүмдейт:

Ол күннен ала бистердин
Найы жүрүмис башталды,
Олордын тоозы күнүн көптөп,
Мени кожо апарлады.

Кезик үлгерлерде Кучияк баштамы рифманы тuzаланбай жат. Же үлгер эптү угулзын деп амадап, поэт үлгерлик жолдор-дын учындагы түнгей угулар табыштарды тыңыдып жат.

Темдектезе, Кучияк үлгерлик жолдордын учына түнгей үндү сөстөрди талдап, рифмалайт:

Озодо байга жүреримде,
Кижиге мени бодобойтондор.
Куучын-эрмек ордына
Сырымды камчыла жолдойтондор.

Же мынызы Кучияк баштамы рифманы жектегени эмес. Баштамы рифманы поэт бойынын творчествозында элбек тuzаланып турган. Кучияк баштамы рифманы учындагы рифмала билгир колбоп, үнгүр, эптү үлгерлер чүмдеп турган:

Качан да чыгарбаган керезинди
Совет улузына жайып бердин.
Кату бүткен чырайыңды
Жажыл торкодон жымжак эттин.

Бу строфада баштапкы ла үчинчи јолдогы аффиксальный учындагы рифманы баштапкы чике рифмала солып јат, а экинчи ле төртинчи јолдын бажындагы јок рифманы учындагы рифмала тыгыдып јат. Мынан улам строфа эптү угулат.

Кучияк алтай поэзияны өскө дө эп-аргаларла јангыртып, кычыраачыны јилбүлү интонацияла, ритмикала, инверсияла сонуркадып турган. Мындый эп-аргаларды поэт бойынын творчествозында элбек тuzаланат. Кучияк алтай поэзиянын оног ары өзөрине јаан салтарын јетирген.

Эмдиги өйдө алтай поэзиянын байлыгын көптөдөр иштин эрчими там тыгып јат. Бу шүүлтени Москвада А. М. Горькийдин адыла адалган Литературный институтта үренген поэттердин ченемели керелейт. Олордын көбизи јангыс ла азыйгы поэзиянын эп-аргаларын јангыртып турган эмес, је јангы эп-аргалар таап, байлык интонациялу произведениелер чүмдеп јат. Мынан улам үлгердеги айдылган шүүлтелер там курчыган. Улгерде айдылган күүн-санааларды тыгыдарына кезик поэттер аффиксальный рифманы тон өткүре тuzаланарынан токтодынып, учындагы рифманы сөстин тазылында турган түней угулар табыштарла тыгыдып јат.

Поэттер сөстин тазылындагы турган түней үндү табыштар морфологический кожулталарды бойына түнейлеп алар учурын билип (алтай тилдеги сингармонизмнин законы), эптү рифмалар таап алгылайт. Темдек эдип бир канча поэттердин үлгерлеринин бүдүмдерин ылгап көрөликтер.

Л. Кокышев үлгердин эски бүдүмдерин ундыбай, јангы эп-аргалар бедреп табарына јаан ајару салат. Онын үлгерлериндеги эрмек бүдүрген сөстөрдин колболузы тын кубулбаган. Көп учуралдарда глагол үлгерлик эрмектин учында туруп јат. Је андый да болзо, поэттин рифмалары аңылу. Онын произведениелеринде учындагы рифма јангыс морфологический кожулталардан улам табылган эмес, је поэт олордын учындагы турган түней угулар табыштарла теренжидип, сөстөрдин тазылын база рифмалап јат. Темдектезе:

Эңчейген јабыс талды эркелеп,
Элбек чөлдөрдө Днепр агат,
Узун төгнин чике бажында
Улу поэттин сөөги агарат.

Баштапкы ла үчинчи јолдын учы рифмаланбай да турган болзо, үлгердин эптү айдылганын бис чокум угадыс, ненин учун дезе бу строфада, баштамы рифмадан башка, экинчи ле төртинчи јолдын учы терен рифмала чүмделген.

Мындый бүдүмдү рифмалар, жартап айтса, «кайдайын-айдайын», «түртүлет-түжелет», «түженет-түжүрет», «үреди-бүркеди», «көрбөгөн-өтпөгөн», «чыладым-чыгардым» деп рифмалар Кокышевтин үлгерлеринде көп. Темдектезе, «Кышкы түн», «Кадын-бажы», «Күс» ле оног дө өскө үлгерлерде. Мындый рифмаларлу үлгерлерди эске алып, үренип алары јенил.

Кокышев эрмектеги сөстөрдин колболышканын кубултып, көп үлгерлерин глаголдон башка куучын-эрмектердин бөлүгин үлгерлик јолдордын учына тургузып, рифмалап јат. Темдектезе, поэт адалгышты адалгышла рифмалайт:

Телекейди бактырган
Тегин эмес 20-чи чак.
Јылдыстарга ууланган
Албатыга мак.

Јаңы эп-аргалар бедреп, Кокышев бойынын үлгерлеринде үлгерлик јолдордын учын куучын-эрмектин башка-башка бөлүктөринен турган сөстөрлө рифмалап јат. Мынан улам онын рифмалары аңылана берет:

Осетин Ходжа, бакинец **Мурат** —
Ончобыс бүгүн айрылып јадыбыс.
Уур үшкүрип, испанец **турат**.
Узбектин узун кожоҗын угадыс.

Бу строфада поэт «Мурат» деп атты «турат» деп глаголдо рифмалап јат. Мынызы алтай поэзияда солун рифма болуп јат. Кезик үлгерлерде Кокышев адалгышты јарталгышла рифмалайт:

Јеримде эмди кыш келген болор...
Јердин үсти апагаш-апагаш.
Көрбөгөн энирлү чөлдөрдин кыстары
Көрбөгөр меге — јүрегимде **таш**.

Куучын-эрмектин бөлүги болушчы сөслө рифмаланганы алтай поэзияда Кокышевтин јаңы сөзи болуп јат:

Алтайым менин — јер эне,
Айлым — ачык **телекей**.
Карындажым — карабин.
Төрөлим — текши јон **эмей**.

Бу үзүк Кокышевтин «Аркыт» деп поэмазынан алынган. Мында адалгыш («телекей») экспрессиялу бөлүгөшле («эмей») рифмаланып јат.

Бир канча үлгерлерде Кокышев куучын-эрмектин бөлүктөрүн творчески рифмалап жат. Мынан улам рифмаланган сөстөр бой-бойына сүрекей түңгөй боло берет:

Өскүрип алган яблоком менин,
Өскөн жеримди өскөлөбө, **экем**.
Алтындый бүринди эзинге жайылтып,
Алтай жеримде өс лө, **эркем**.

Бу темдекте «экем» ле «эркем» деген сөстөрдө рифма аффиксальный эмес. Сөстөрдөги табыштар сүрекей түңгөй.

Кокышев бойынын творчествосында баштамы рифманы база элбек тузаланып жат:

Жайнаган чылап Аркыт суу
Жаратка өксөп согулат.
Жалтыраган кайада
Жамангуш чочып кыйгырат.

Же кезик үлгерлердин баштамы рифмаларын поэт жаңырытып салган. Темдектезе, оос поэзияда ассонансный баштамы рифма жаңыс табышту болуп жат. Кокышевтин ассонансный баштамы рифмазы дезе бир эмезе эки де үйелү болот:

Албанду жүрүм өткүре
Алтайга катап жас келди.
Албатыны сүүндирип,
Амадуны экелди.

Үлгерлердин үн-табыжын жарандырарына амадап, Кокышев үлгерлик жолдын бажына түңгөй үндү табыштарлу сөстөр бедреп табат: «анайда-аначак», «узун-учук», «өлүп-өзүп», «учкары-уйалып» ла оног до ары.

Кокышев сөстин бажында турар табыштардын тоозын көптөткөн. Темдектезе, «ы» ла «ш» деп табыштар оос поэзияда каа-жаада ла туштайт. Кокышев дезе бу табыштарды текши рифмалайт.

Темдектезе:

...Ыраак жолго барарга
Ылтам Боргой шыйдынды.

Ол эмезе:

...Шылыраган көлөткө
Шымыранып куучындайт.

Же кезик произведениелерде Кокышев баштамы рифманы тузаланарында ойинен өдүп жат. Эптү угулар табыштарга болуп, Кокышев үлгердин учурына келишпес сөстөрдү рифмалайт.

Темдектезе:

Агылу чечен отрядтар
Ак јаланга јуулгылайт.
Шердек-төжөгин чачкылап,
Шеренгага тургулайт.

Мында поэт «ширдек» деп сөсти «шердек» деп кубултып салганы — јаан једикпес. Онын кийинде, эптү угулар сөс-төргө болуп, үлгердин учурын бузуп јат. «Агылу чечен отрядтар» (кызылгвардеецтер) ширдек — төжөктин үстине конуп јүрген деп Қокышевтин айтканына бүдерге сүрекей күч. Мен бодозом, мындый рифма — кереги јок ченемел, ненин учун дезе ол произведениенин учурын үреп јат.

Јилбүлү рифмаларла бис Ш. Шатиновтын ла П. Самыктын үлгерлеринде туштайдыс.

Шатинов куучын-эрмектин бөлүктерин јүзүн-башка бүдүмдерле рифмалап јат:

1. Адалгыш глаголло:

А сенин эскиден
Эдегин **кан!**
Керебинге отурып,
Кедери **јан!**

2. Глагол тооломоло:

Алтайлар жарыкта
Көп **эмтир.**
Је јүрегимде Алтай
Сок јангыс **бир.**

3. Јарталгыш јарталгышла:

Кök јарамас, јер чанкырайт!
Кök тандакка көзнөгим **ачык.**
Ак-јарыкты тындай-тындай,
Арыган санаам ойто ло **јарык.**

4. Адалгыш кубулбасла:

А тегериге көрзөн тегин ле:
Тегери ле **тегери.**
Көөшпök јайым булуды
Көчүп ле јадар **јүргери.**

Башка-башка куучын-эрмектин бөлүктеринен төзөлгөн рифмалар инверсиядан улам бүткен. Мындый эптү угулар рифмалар кычыраачынын ајарынкайын бийиктедип јат. Је

Мында үч сөс рифмаланып јат: «кереес — керек — кереп». Бу сөстөрдөги калганчы табыш рифмаланбаган. Је рифма мынан улам үрелбеген. Түңгей угулар табыштар сөстөрдүн тазылдарын рифмалап јат.

Мындый терен рифма өскө дө поэттердин бичимелдеринде туштап јат.

Рифма керегинде айдып тура, бир ле канча поэттердин адын адаарга келишти. Је алтай поэзиянын бүдүмин байгызарына јаан салтарын өскө дө поэттер јетирген, бу тоодо А. Адаров, Э. Палкин, С. Суразаков, А. Ередеев ле оног до өскөлөри.

Алтай поэттердин көбизи Маяковскийдин эп-аргаларына үренип, үлгерлик јолдорды «тепкиштеп» бичигилеп јат. Је олардын кезиктери Маяковскийдин үлгерлеринин бүдүми ле учуры терен колбулу болгонына ајару салбай, улу поэттин произведениелеринин јүк ле тыш бүдүмин чаазынга көчүрип алганынан улам, үлгерлеринин учуры јылыып калат. Мындый өткөништен улам поэттер бойынын үлгерлеринин јангыс ла учурын бузуп турган эмес, је олардын ритмиказын база үреп јадылар. Үлгер рифмалу прозага түңгей боло берет.

Кезик поэттер јангы эп-арга табарга болуп, азыйгы рифманы јектеп, ундып салгылайт. Албатынын оос поэзиязынын эп-аргаларынын учурын јетире баалабай, үлгерлик јолдордын бажында түңгей угулар табыштарды коомой рифма дејип, бүдүми ле учуры јанынан кирелү үлгерлер бичип јат. Мындый поэттердин үлгерлерин кычырарга күч, ненин учун дезе произведениелердин учуры, ритмикалык ла рифмалык ээжилери, национальный бүдүми булгалып калган.

Кезик поэттердин фольклордын учурын јетире баалабай айткан сөстөри, мен бодозом, јастыра. Улу поэттер албатынын чүмдү сөстөрин бийик баалап, онын эп-аргаларын бойынын произведениелеринде јаантайын творчески тузаланып туратан.

СТРОФА

Ўлгерлик јол алдынан бойы ритмди бүүдүрип болбос. Ўлгердин ритмин түүзүүринде бир канча (ас ла салза, эки) јол туружып јат. Ого коштой, кажы ла јол бой-бойыла бир аай колболыжып турар учурлу. Олордын колболыжынын аайы-бажы јок болзо, ўлгердин ритми де јок болор. Ўлгердин ритми строфадагы јолдордын бир аай тизилижип барганынан улам табылып јат. Строфанын ичинде јолдор бой-бойына бастыразы тўнгей болор, эмезе олор эжерленип те, карчий-терчий де ритмделип турар. Керек дезе тўрт јолду строфанын кабортозын да алып шиндегенисте, баштапкы ла экинчи јолдын колболып турганы интонация, параллелизм ле эрмектин учуры ажыра билдирип турар. Темдек эдип А. Адаровтын «Кышкы элегия» деп ўлгеринин бир тўртјолдык строфазын (тизимин) алдынан башка шиндеп күүрүүктөр:

Ак тайгалар арјанда
Јас келгени тўжелет.
Алтын канады јайылып,
Күүк өткүн үнденет.

Бу строфанын баштапкы јарымы бир эрмектен бүүткен. Ол рифмаланбай ачык артып калган. Је андый да болзо, баштапкы ла экинчи јолдын колбузы, ритмиказы јарт билдирип јат, ненин учун дезе бу эки јол бир аай болуп, тўнгейлежип турат: олордын ўйелеринин тоозы јети, ритмикалык бөлүктөринин бүүдүми база тўнгей, јартап айтса, бу эки јолдын экилезинин баштапкы ритмикалык бөлүктөринде тўрт ўйе, экинчизинде — ўч. Онын учун бу эки јолдо баштамы ла учындагы тўнгей угулар табыштар јок то болзо, олордын ритми иле билдирип јат.

Керек дезе строфа јок то ўлгерлерде јолдордын колбулу болгоны интонация, параллелизм ле эрмектин учуры ажыра билдирип јат. Је андый да болзо, строфаланып бичилген ўлгердин ритми, ўзүктелип бичилген ўлгердин күүзине күүрө, эптүү угулып јат.

Строфаны ўлгерлик јолдор түүзөп јат. Онын учун строфа качан да ритмикалу (күүлттүү) болор. Ўлгерлик јолдын ла

строфанын ритмикалык учуры жаңыс үлгердин күүзүн тыңгыдарында. Олор экилези үлгердин ритмин төзөйтөн эн агылу эп-аргалар болуп жат.

Үлгерлик јол ритмикалык бөлүктөргө бөлүнөр. Олор (ритмикалык бөлүктөр) токтоду ла интонация ажыра бой-бойынан агыланар. [Строфа база, үлгерлик јол ок чылап, кичинек бөлүктөргө бөлүнүп жат. Темдектезе, төртјолдук тизим-строфа эки бой-бойына түңгөй үзүктөргө бөлүнөт. Кажы ла үзүк эки јолдон бүткөн. Төртјолдук строфанын мындый үзүгүн төртјолдуктын јаан бөлүгү деп айдар. Је строфанын јаан бөлүгү база үзүктөлип, кичү бөлүк төзөп жат. Анайдарда, төрт јолду строфанын јаан бөлүгү эки јолдон бүдүп жат, кичү бөлүк десе бир јолду болор. Кажы ла бөлүктин кийнинде токтоду - турар. Баштапкы ла үчинчи јолдордын кийниндеги токтодулар бой-бойларына түңгөй. Экинчи јолдын кийнинде турган токтоду олорго көрө узун. Эн узун токтоду строфанын кийнинде туруп жат.] Бу токтодулардын учурын чийү (графический) темдектер ажыра көрөөктөр.

А. Адаровтын мындый төрт јолду строфазын алаактар:

Мөңкү карла жабылган	_____ /
Мөңүн туулар баштары,	_____ //
Қараңуйда жылыган	_____ /
Қан Алтайдын талазы.	_____ ///

«/» — деп темдек кичү бөлүктөрдин кийнинде турган токтоду,

«//» — јаан бөлүктин кийнинде турган токтоду,

«///» — строфанын кийнинде турган токтоду.

Сегис јолду строфаны ылгап көргөнисте, токтодулардын бүдүмдери көптөй берет.

Темдектезе:

Јерге терен каккан казыкта	_____ /
Армакчызын эреп, ак ат айланат.	_____ //
Јурттардын үстиле ый-сыгытта	_____ /
Турналар чубажып, түштүкке јанат.	_____ ///
Қуски јажыл јажанды отобой,	_____ /
Армакчы бажында ак ат јелет.	_____ //
Тымып калган јерди тыңдалап,	_____ /
Узада-узада киштеп ийет.	_____ ///

(Б. У к а ч и н).

Мында баштапкы, үчинчи, бежинчи ле јетинчи јолдордын кийнинде кыска токтоду туруп жат. Экинчи ле алтынчы јол-

дын кийнинде турган токтодулар төрт жолду строфанын экинчи жолынын кийнинде турган токтодуга түңгөй. Төртүнчи жолдын кийиндеги токтоду өскөлөрине көрө жарт билдирип жат. Эң узун токтоду сегизинчи жолдын кийнинде туруп жат.

Анайдарда, төрт жолду строфадагы токтодулардын бүдүми үч болордо, сегиз жолду строфада олардын тоозы көптөй берген. Бу токтодулар ончозы ритмикалык учурлу болуп жат.

Жайым үлгерде токтодулар бой-бойына түңгөйлөшпөй жат, ненин учун дезе узун ла кыска жолдор бир аай селишпөй турат. Же узун жолдордын кийиндеги турган токтодулар кыскартылып, а кыска жолдордын кийнинде турган токтодулар узай бергенинен улам үлгердин ритми жылыйбай жат.

[Строфа жаан ла кичү бөлүктөргө бөлүнүп те турза, ол интонация ла ритмнен камаанду болгонынан улам жайрадылбай, бүткүл ле бойы артып калат.] Бу өрөгү темдектелген А. Адаровтын төрт жолду строфазынын баштапкы бөлүгүн кычырганыста, үнис табынча бийиктеп, экинчи жолдын учында ол эң бийик точкага жедет, строфанын экинчи жарымынын учы жаар үн жабызай берет. Же кезикте строфа жабыс үннен башталып, учы жаар тыгыда айдыла берет. Строфадагы үн мынайда кубулып турганы не дезе, ондогы айдылгаң шүүлтеннин учуры түңгөй эмес.

Анайдарда, строфанын ритмиказын ла интонациязын куучун-эрмектин шүүлте-учурынан айрыбас керек.

[Строфа төзөөринде бастыра үлгерлик жолдор туружып жат. Же олардын эң учурлузы — баштапкы жол. Баштапкы жол оны ээчий барган жолдорды бойына түңгөйлөштирип жат. Темдектесе, төрт жолду строфадагы сегиз үйелү баштапкы жолдын ритмикалык схемазынын бүдүми $4 + 4$ болгондо, арткан жолдордын салынта-схемазы база андый ок болор ($4 + 4$). Же көп учуралдарда строфадагы үлгерлик жолдордын узуну түптүңгөй болбой башкаланып турат. Темдектесе, баштапкы жол сегиз үйелү болор, экинчизи дезе төрт үйелү. Же төрт жолду строфада үчинчи жол баштапкызына түңгөйлежип, сегиз үйелү боло берет, төртүнчи жол экинчизине түңгөй болот.

Бурулу болзом, көөркийим,
Буруумды ташта,
Ыраак жылдыстар көрөдим
Тымык толугымда.

Ш. Шатиновтын бу строфазында четный эмес үлгерлик жолдоры тогус үйелү, четныйлары дезе алты үйелү.

Бу строфа мынайда тегиндү төзөлгөн эмес. Шатинов үлгердин учурын курчыдарга амадап, строфаны эки бүдүмдү

јолдордон тӱзӱгӱн. Мынан улам ӱлгердин интонациязы кубула берет. Темдектезе, четный эмес јолдордо поэт бойынын кӱӱн-санаазы керегинде мендебей, табылу айдат; је четный јолдор кыска, олар бир де токтоду јогынан айдылат. Баштапкы јолдо лирический геройдын бойынын сӱӱгенине баштанып, айса болзо, мен бурулу, јӱрӱмде не болбос, эмди оны канайдар база деп, табылу эрмектенгенин бис бу јолдон сезедис; экинчи јолдо јайналганду эки ле сӱс: «Буруумды ташта». Ӱчинчи јолдо катап ла лирический кӱӱн-санаа айдылат: мелтиреген ыраак јылдыстарды кӱрӱп јадым, менин јӱрегимде кандый да кунукчыл тӱӱлген, та нени де сакып јадым; тӱртинчи јолдо ӱч сакыбаган эки сӱс: «Тымык толугымда», је бу эки сӱслӱ поэт лирический геройдын бастыра кӱӱн-санаазын айдып берген. Прозала чӱмделген жанрларда бу эки сӱс, бу кӱӱн-санаа бир канча эрмектер ажыра айдылар эди. «Тымык толукта» дегени ол кӱӱркийи керегинде сананыш, санааркаш, сакылта, карыгыш. «Сӱӱген кыс ненин учун ачынды? Недег улам мен бурулу болдым, ырызымды ычкынзам, канайып јӱрерим? Мен бурулу, кӱӱркийим, је менин буруумды ташта» деп, санаалар ыраак јылдыстардый ӱскӱзиреген толукта кыймык јок отурган лирический геройдын бажында чубалыжат.

Анайдарда, автор строфаларды мынайда тӱзӱгӱнинен улам ӱлгердин учурын там тыгыдып јат.

Кыска ла узун јолдордон тӱзӱлгӱн ӱлгерлер алтай поэзияда ас эмес. Мындыј јолдор оос то поэзияда текши туштап јат. Је кыска ла узун јолдорды ӱлгердин ритмин кубултатан сок јаныс эп-арга деп бодобос керек. Тӱнгей де тоолу ӱйелерден бӱткен јолдордын ритмиказы бой-бойынан аныланып јат. Темдектезе, тогус ӱйелӱ јолдордын ритмикалык бӱлӱктеринин бӱдӱми кубулып турар: 3+3+3, 3+2+4, 5+4, 4+2+3, 4+5. Мынан улам олардын ритми бой-бойына тӱнгей болбой, башкаланып турар.

Поэттерге кажы ла ритмикалык бӱдӱмди билгир тузаланар керек. Кандый бир ритмикалык бӱдӱм ӱлгердин учурына келишпей турган болзо, ол поэттин теп ле тегин ченемели болуп артып калар. Кажы ла ӱлгердин бӱдӱми ле учуры тудуш болор учурлу.

┌ Ӱлгердеги строфаларды бой-бойынан ылгаштырып бӱлиирге рефрен болужып јат. Рефрен анчадала алтай кожондордо текши таркаган.

Алтай албатынын «Мырат-бий» деп озогы кожогынын (бу кожон байаттарда болгон) рефрени мындыј: ┘

Энези:

Ой, Мырадым! Мырадым!
Эдил деген суу келер,
Оны канайып кечерзин?
Эдегинде эл болор,
Оны канайып өдөрзин?
Жайык деген суу келер,
Оны канайып кечерзин?
Жаказында эл болор,
Оны канайып өдөрзин?

Мырат:

Ой, энекем! Энекем!
Эдил деген суу эмтир,
Эки чөнгзөм, кечерим.
Эдегинде эл эмтир,
Мен ле келзем, жегерим.
Жайык деген суу эмтир,
Жаңыс чөнгзөм, кечерим.
Жаказында эл эмтир,
Мен ле келзем, жегерим.

Энези:

Ой, Мырадым! Мырадым!
Бир агашта мунг будак —
Буу кезейин дединг бе?
Бир бойыга мунг кижиги —
Адыжайын дединг бе?
Бир агашта жүс будак —
Буу кезейин дединг бе?
Бир бойыга жүс кижиги —
Жуулажайын дединг бе?

Мырат:

Ой, энекем! Энекем!
Бир агашта мунг будак —
Бир будактан нези артык?
Бир бойыма мунг кижиги —
Бир кижиден нези артык?
Бир агашта жүс будак —
Бир будактан нези артык?
Бир бойыма жүс кижиги —
Бир кижиден нези артык?

Бу кожоннын кажы ла строфазы рефреннен башталып
јат. Эмдиги өйдөги кожондордо рефрен база текши таркаган.
Б. Укачиннин «Туулу Алтайдын студенттеринин кожонын»
темдек эдип алактар:

Бийик туулардан бери келгенис,
Јажыл одорлу турлуда өскөнис.
Аржан суулардын арузы көксисте,
Арузы көксисте, — жылдыстар көзисте.

Эмди бис, эмди бис
Студенттер — јиит жүректер!
Ракет деп канатту өйибис,
Озолоп, ичкери учактар.

Јаркынду залдар алдыска ачылды,
Јаркынду отторлу город јарыды,
Андый да болзо, ундып болбойдыс,
Ундып болбойдыс төрөл јуртысты.

Эмди бис, эмди бис
Студенттер — јиит жүректер!
Ракет деп канатту өйибис,
Озолоп, ичкери учактар.

Ыраакта Тан чолмон жылдыстан чокту
Ырызыс алдыста иле суркурайт.
Тайганын агуна куштары кептү,
Куштары кептү канадыс шунгуйт.

Эмди бис, эмди бис
Студенттер — јиит жүректер!
Ракет деп канатту өйибис,
Озолоп, ичкери учактар.

Мында кажы ла строфа мындый төрт јолду рефренле бө-
лүнип јат:

Эмди бис, эмди бис
Студенттер — јиит жүректер!
Ракет деп канатту өйибис,
Озолоп, ичкери учактар.

Је рефрен јангыс та кожондо эмес, лирический поэзияда
база көп туштап јат.

Ш. Шатиновтын «Күрелей» деп үлгеринде рефрен сүрекей
јилбүлү:

Адаларыстын јебрен
Алтыгы чактан бери
Эм калыкка јетирген
Ойыны бар эди:

**Э-э-э-эй,
Күрелей!**

Кожон билбес дешпе —
Кажыбыс ла кожон.
Кожонго — бирик, эпте,
Ийделү бол кожо!

**Э-э-э-эй,
Күрелей!**

Ортобыста амаду
Јалбыштан, тиркире!
Амадуга камаанду
Болыгар, бир күрее!

**Э-э-э-эй,
Күрелей!**

Күчинг јеткенче эмеш
Сен де, нөкөрим, јөмөш,
Сен де сүүген үүрем,
Кожонго кир, үрен!

**Э-э-э-эй,
Күрелей!**

Бу телекей тегерик —
Јадын-јүрүм үзе.
Јер-јенгес төнгөрик,
Ончо неме күрее!

**Э-э-э-эй, телекей,
Күрелей!**

Мында «э-э-э-эй, күрелей» деген рефрен беш јерде катап-катап айдылып, строфаларды бой-бойынан бөлүп салат. Қалганчы строфанын кийнинде рефрен кубула берет, «э-э-э-эй, күрелей» деген рефренге «телекей» деп сөс кожулат. Бу мындый кубулта үлгердин учын, јартап айтса, үлгер божой бергенин темдектеп јат.

Үлгердеги строфалар бой-бойларынан суракту ла кыйгылу эрмектерден бүткен рефрен ажыра бөлүнгилеп јат. Кезикте мындый рефреннин бир кезек сөстөри кубулып турар.

П. Самыктын «Бу болот стенедий салкын» деп үлгериндеги рефренди шиндеп көрөктөр:

Бу болот стенедий салкын, —
Турамды учурып, улуп јаткан салкын,
Кайдан келет? Кайдан?

Мында кажы ла строфада автор јадын-јүрүмде көргөн учуралдарга кайкайт: тон өткүрө чаңкыр тенгериге (бу строфанын кийнинде «Көзинг кылбыккадый!» деп кыйгылу рефрен туруп јат), тон өткүрө кызыл помидорго (рефрен — «чи-лекейинг аккадый!»), кыстардын јаражына (рефрен — «буттары кандый тон өткүрө толу»). Бу рефреннин кийнинде токтоду турат. Токтодунун кийнинде синтаксический түнгей төзөлгөн эрмектер: «Јүрегимле баскылайт, јүрегимле баргылайт». Катап ла токтоду. Учунда кыйгылу рефрен: «Јүрегим јарылгадый!».

Мындый эп-аргалар ажыра П. Самык үлгердин јангыс та ритмикалык күүзин тынгыткан эмес, је табынча кычыраачыны бойынын лирический күүн-санаазыла тушташтырып салган.

Анайдарда, [рефреннин төс учуры строфаларды бой-бойынан бөлүп, олардын ритмиказын тынгыдарында болуп јат.]

Је строфанын ичинде јолдорды бириктиретен эн учурлу эп-арга — баштамы ла учундагы рифма. Ого коштой, јолдор рифма ажыра анаар-мынаар эмес, бир аай колболыжып јат. Рифма үлгерлик јолдордын ритмикалык ла интонациялык бирлигин темдектеп јат. Мынан улам үлгердин ритмикалык күүзи там јаранып јат. Рифманын строфаларды бириктиретен ритмикалык учуры керегинде В. В. Маяковский мынайда айткан: «Рифма слерди кандый бир строкага кайра бурып, оны эске алынзын деп јакып јат, строкалар анда-мында чачылбазын деп, олар бирлик болуп турзын деп, колбоп јат»... «Рифма јок болзо, үлгерлик јолдор јайрадыла берер».

Строфанын ичинде үлгерлик јолдор јүзүн-башка бүдүмдү рифмалар ажыра биригип јат: а) колболышкан рифмаларла — а а а а, б) эжер рифмаларла — а а б б, в) карчый рифмаларла — а б а б, г) курчаар рифмаларла — а б б а.

Оос то, бичилген де поэзияда эн текши эки ле төрт јолду строфалар таркаган. Оос кичү жанрларда, темдектезе, кеп сөстөрдө, табышкартарда, оног до өскөлөринде эки јолду строфалар сүрекей көп. Бу строфадагы јолдордын ритмиказы ла интонациязы бой-бойына сүрекей јуук.

Эки јолду строфалар мындый үлгерлик темдектерле аныланып јат:

а) кажы ла јол түнгей ритмикалык бөлүктөр ажыра бой-бойыла биригип јат. Ритмикалык бөлүктөрдүн табыштары көп учуралдарда база түнгейлежет;

б) эки јол экилези баштапкы ла учундагы рифмаларла колболыжып јат;

в) јолдор ритмико-синтаксический параллелизмнен улам колболыжып јат.

Алтай кеп сөстөрдин ле табышкактардын јолдорындагы ритмический бөлүктери симметричный (тендештирилген) туруп јат.

Темдектезе:

Иргезинен ийт јиир,
Улазынан уй ичер.

Бу экијолдыктын баштапкы ритмический бөлүктери беш, экинчизи үч үйеден бүткен.

Эки јолду строфалар баштамы рифмала колболыжып јат.

Темдектезе:

1) аллитерационный баштамы рифмала:

Кырачы кижии аштабас,
Кылгалу ажы түгенбес.

Бу экијолдыктын баштары түнгей туйук табыштардан башталат.

2) ассонансный баштамы рифмала:

Анчы кижии аштабас,
Аткан огы јастырбас.

Бу строфадагы јолдордын баштары үндү табыштардан башталып јат, онын учун оны ассонансный баштамы рифмалу строфа деп адап јадыбыс.

Бу строфаларды төзөөринде синтаксический параллелизм туружып јат. Мында эрмектердин төзөлгөн бүдүми түп-түнгей болгонынан улам, үлгердин ритмиказы там тыгып јат.

Эки јолду строфаны төзөөринде учындагы рифма база туружып јат. Учындагы рифма анчадала кеп сөстөрдин ле табышкактардын јолдорын колбоштырып јат.

Эки јолду строфалар учындагы рифмала биригип турганын мындый темдектерден көрөктөр:

1) эки јолду строфада адалгыштар чике рифма ажыра рифмаланат:

Суу жүреги — таш,
Кижии жүреги — аш.

Ол эмезе:

Тил жүгүрүги — башка,
Бу жүгүрүги — ашка.

2) глагольный чике рифма ажыра:

Озолозо, от алар,
Сондозо, сок калар.

Ол эмезе:

Јаш одын отко күйбес,
Јалку кижии иш бүдүрбес.

3) Јарталгыштан бүткен чике рифма ажыра:

Јакшынын јолы чындык,
Јаманнын јолы тыртык.

Эки јолду строфалар чике эмес рифмалар ажыра рифмаланат.

Темдектезе:

Ат јакшызы мактулу,
Кижии јакшызы күндүлү.

Ол эмезе:

Чын чырчийбас,
Чындык чирибес.

Колболу рифма эки јолду строфаны төзөөринде база туружып јат.

Темдектезе:

Јылмай сууда балык бар,
Јылмайганда кылык бар.

Ол эмезе:

Јортуп болбос јол бузар,
Айдып болбос сөс бузар.

Алтай оос поэзияда эки јолду строфалар мынайда текши таркаганы олардын јебрен өйдө табылган үлгерлик эп-арга болгонын керелейт.

Эки јолду јебрен строфа бистин өйгө јетире артып калган. Поэттер бу строфаны бойлорынын творчествозында бүгүнгү күнге јетире тузаланганча.] Је бичилген поэзияда эки јолду строфа төрт јолдузына көрө ас. Ненин учун?

Бу айалганын шылтагы, мен бодозом, мындый. Кеп сөс-төрдө лө табышкактарда бир ле шүүлте айдылып јат. Бу шүүлте јангыс ол эмезе эки эрмекле айдылар. Бир эрмекле айдылган шүүлте эки јолдон өтпөй јат. Эки эрмектен төзөлгөн кеп сөстө кажы ла эрмек алдынан башка јолдо туруп јат.

Табышкакта ла кеп сөстө айдылган шүүлте бу эки жолго бада берет.

Бичилген поэзияда кандый бир шүүлтени эки жолдон өткүрбей келиштире айдары күч болуп жат. Колболу эрмектер эки жолго база батпай жат. Онын учун бичилген поэзияда эки жолду строфа оос поэзиядагы эки жолду строфага көрө ас туштап жат.

Бичилген поэзиядагы эки жолду строфада бир канча аңылу темдектер бар. Оос поэзияда эки жолду строфада учындагы рифмалар каа-жаада ла туштайт, бичилген поэзияда десе үлгерлик жолдор көп саба учуралдарда учындагы рифмала колболыжып жат. Ого коштой, бичилген поэзиядагы эки жолду строфалардан төзөлгөн үлгерлердин интонациясы, кеп сөстөргө лө табышкактарга көрө, байлык, ненин учун десе кеп сөс эмесе табышкак бир ле эки жолду строфадан бүдүп жат, а бичилген поэзияда үлгерлик чүмделги бир канча эки жолду строфадан төзөлгөн.

Л. Кокышевтин «Түштүк талада түндердин тымыгын» деп үлгери эки жолду строфаларла бичилген:

Түштүк талада түндердин тымыгын,
Тизилип калган жылдыстар жабызын!..
Шылырап аккан суактын араайын,
Шымырап турган теректер бийигин.
Араай чалыган ай жаркынын,
Ак көбөннин чечектеп жатканын.
Түниле бараткан абранын калырттын,
Түштүк талада кожоннын карыгын.
Кижиге ондобос алтайдын жатканын,
Кишлакта күйгөн оттордын жарыгын.
Сүмерден түшкөн Дарьянын агыжын,
Сүүшкөн ииттердин кожоңы жарыжын...
Соодонор күүним келди эмеш пе,
Соок каным ойноды эмеш пе?
Жок.
Жүрүмнин өчпөс кожоңы угулды,
Жүрегим, санаам жериме бурылды...

Үлгердинг учун Л. Кокышев «жок» деп сөсти алдынан башка аңылап салганынан улам, үлгердинг божой бергени иле билдире берет. Бастыра строфалар баштамы ла учындагы чике түгөй угулар табыштарла рифмаланган. Мынан улам бу үлгердинг ритмикалык күүзи жымжак ла эптү угулып жат.

Кезик эки јолду строфалардагы ритмикалык бөлүктердин баштары түнгей табыштардан бүдүп јат.

Темдектезе:

1) ритмикалык бөлүктердин баштарында түнгей угулар үндү табыштар турар:

Учурлу сөсти / угарга јакшы,
Акту сөсти / айдарга јакшы.

2) ритмикалык бөлүктердин баштарында түнгей угулар туйук табыштар турар:

Килегени / кинчек болбос,
Јазаганы / јарамас болбос.

Алтай оос то, бичиген де поэзияда энг текши төрт јолду строфа таркаган, ненинг учун дезе төртјолдык ажыра куучын-эрмектеги шүүлте толо айдылып јат. Төрт јолду строфада тегин де, колболу да эрмек турар. Онын учун кезикте ол бир де, эки де, үч те, төрт тө эрмектен бүдер аргалу. Је көп саба учуралдарда ол эки эрмектен бүдүп јат.

Төрт јолду строфанын бүдүми чүми јок, је бу строфа ажыра поэттер жүзүн-башка күүн-санаалар айдар аргалу. Онын учун лирический чүмделгиде төрт јолду строфа энг эптү үлгерлик бүдүм болуп јат. Төрт јолду строфала јангыс та лирический эмес, је эпический де произведениелер чүмделип јат, јартап айтса, эпический произведениелердин көбизи төрт јолду строфаларла бичилип јат.

Төрт јолду строфадагы ритмикалык бөлүктер эмезе бастыразы түнгей болор, ол эмезе јол ажыра түнгейлежип турар. Бастыра јолдор баштамы ла учындагы рифмала колболыжып јат.

Төрт јолду строфалар эжер, карчый, коштой турган түнгей баштамы табыштарла рифмаланып јат. Је олардын көбизи эжер түнгей угулар табыштарла рифмаланып јат.

Темдектезе:

Тозынга тунган јуучылдар
Токум төжөп уйуктайт.
Каа-јаада јаланда
Каруулчыктар унчугат.

(Л. Кокышев).

Көп учуралдарда төрт јолду строфадагы јолдордын баштары бастыразы түнгей угулып, бой-бойыла колболыжып јат.

Темдектезе:

Жылдыстарын ай ээчидип,
Жылгайакта келетен.
Жыргал баштап улустар
Жыгылап, ойноп туратан.

(Л. Кокышев).

Эжерленген ле колболышкан рифмалардан башка строфалардагы жолдор мындый схемалу түнгей угулар табыштарла рифмаланып жат: а а а б, а а б а, а б а б.

Төрт жолду строфалардагы жолдор учындагы да рифма ажыра колболыжып жат.

Оос то, бичилген де поэзияда анчадала карчый рифмаланган строфалар текши таркаган. Мындый бүдүмдү строфалар эптү угулып жат. Онын учун поэттер бойлорынын үлгерлеринин строфаларын көп учуралдарда учындагы карчый турган түнгей угулар табыштарла рифмалап жат.

Темдектезе:

Ойдыктар сайын кайда ла
Оттор күйүп жалбырайт.
Офицерлер жүрүмин каргайла,
Аракылап жаткылайт.

(Л. Кокышев.)

Бу төрт жолду строфа «Аркыт» деп поэмадан алынган. Мында экинчи ле төртинчи жолдогы рифмалар глагольный да болзо, сүрекей эптү угулат. Мынан улам строфадагы жолдордун колболышкан чынгыйы там бийиктей берген.

Төрт жолду строфадагы жолдор учындагы эжерленип турган түнгей угулар табыштарла рифмаланып турган учуралдар алтай поэзияда база көп.

Темдектезе:

Кем де жыргап жат,
Кем де өлүп жат,
Өртөлгөн **Вьетнам...**
Өч аларга барзам!

(А. Адаров).

Алтай поэзияда а б в б деп схемала рифмаланган төрт жолду строфа база текши таркаган.

Темдектезе:

Түмен тоолу жылдыстар
Түн өткөнчө сүрүжет.
Үлдү кезе чапкандый,
Үзүлип јерге бу түжет.

(Л. Кокышев).

Мында јолдордын баштары эжерленип рифмаланган. Учундагы түнгей угулар табыштарла экинчи ле төртинчи јол рифмаланып јат.

Эки ле төрт јолду строфалардан башка алтай поэзияда алты, сегис јолду строфалар туштап јат. Олор жүзүн-башка бүдүмдү түнгей угулар табыштар ажыра рифмаланып јат. Мынан өскө бүдүмдү строфалар алтай бичилген поэзияда каа-јаада ла кандый бир поэттин жүк ле творческий ченемели болуп туштап јат.

Анайдарда, **[строфа деп үлгерлик јолдордын баштамы ла учундагы рифмала колболышканын, олордын ритмико-интонационный биригүзин айдар.]**

Алтай бичилген поэзияда строфанын жүзүн-јүүр бүдүмдери алдынан бойы кенете табылган деп бодобос керек. Строфа фольклордын ла өскө албатылардын, анчадала орус албатынын, поэзиязынын бүдүмдерине тайанып, јаранган.

Оос поэзияда строфа јангыс ла баштамы рифма ажыра төзөлип јат. Је кеп сөстөрдө лө табышкактарда ол кезикте учундагы да рифмадан улам табылып турган. Алтай кожондордо үлгерлик јолдордын учунда катап-катап айдылар сөстөр туруп јат. Катап-катап айдылар сөстөр алтай кожондордын көбизинде карчый турар. Анчадала экинчи ле төртинчи јолдордын учы катап-катап айдылган сөстөрлө рифмаланып јат.

Темдектезе:

Эриккенде чертетен
Эмил сайлу кузук бар,
Элен-чакка јуртайтан
Эптү-јакшы эжим бар.

Кезикте катап-катап айдылган сөстөр строфанын бастыра јолдорынын учунда туруп јат.

Темдектезе:

Агас тоным бар эди,
Алды онын киш эди.
Агчы ийдим бар эди,
Азу тижн курч эди.

Катап-катап айдылар сөстөр мындый да схемала рифмаланып јат: а а б а.

Темдектезе:

Кумакту көлдө куш ойнойт,
Куркун алдыла суу ойнойт.
Кудалу улус јуулыжып,
Кулузун чөөчөй колдо ойнойт.
Кара көлдө кас ойнойт,
Канат алдыла суу ойнойт.
Кайран төрөөндөр јуулыжып,
Калайлу чөөчөй колдо ойнойт.

Алтай кожондордогы строфалар аффиксальный рифмалу јолдор ажыра төзөлип јат. Аффиксальный рифмалардын бүдүмдери јүзүн-башка:

1) а а б а деп аффиксальный рифмалу строфа:

Тандакталып тан аткай,
Такаа-пөтүк куш эткей.
Табынчадан ойнойлы,
Тан атканы билдирбегей.

2) а б в б деп аффиксальный рифмалу строфа:

От јалбыжын өчүрбей,
Чокту туткан одыным.
Ок-саадакты тудунып,
Ондоп ийер сөн, уулым.

3) а а а а деп аффиксальный рифмалу строфа:

Кадын суузын мен кечтим,
Кара-чоокыр таш көрдим.
Кайран өскүс мен өстим,
Калалталу сөс уктым.

Је алтай кожондордо анчадала карчий аффиксальный рифмалу строфа текши таркаган.

Темдектезе:

Тошту сууны кечерге,
Менин адым тайкылбас.
Топшуур согуп ойноорго,
Менин колым чылабас.

Карчий аффиксальный рифма алтай кожондордо текши таркаганы не дезе, олардын кажы ла строфазы эки түп-түней эрмектен бүдүп јат. Мындый грамматический параллель

лизм үлгерлик жолдордын учында турган кожулталарды бой-бойына түңгөйлөштүрүп салат.

Оос поэзияда строфадагы жолдордын тоозы төрттөн ашпай жат.

Бичилген поэзияда алты, сегиз жолду строфалар текши таркаган. Строфаны мындай кубултып жарандырына жаан салтарды П. В. Кучияк жетирген. Орус поэзиядагы классиктердин ченемелине таянып, ол алтай поэзияда беш, алты, сегиз жолду строфалар чүмдөп таркаткан. Мындай көп жолду строфаларда ол рифманы бир аай тургузуп жат. «Жаңгардын өлүми» деп поэманын строфаларынын көбүзү төрт жолду болуп жат. Төрт жолду строфаларды ол эжерленген, ол эмесе карчый турган жолду строфалардын кезигинин ортосуна ол алты, сегиз жолду строфалар тургузуп жат. Алты жолду строфанын баштапкы жолун Кучияк карчый түңгөй угулар табыштарла рифмалап жат, калганчы эки жолду ол эжерлеп рифмалайт.

Темдектезе:

«Өлтүрбегер мени, ой былар,
Өлгөнчө слерге кул болойын,
Бажымды менин баспагар,
Карыганча слерге кой кабырайын!»
Калганчыда Жаңгар кыйгырды.
Кааза төжөгинен өрө турды.

Бу ок поэмада алты жолду строфанын калганчы эжер рифмалу жолдорун поэт строфанын бажына тургузуп жат. Калганчы төрт жол карчый рифмаларла колболыжат.

Темдектезе:

Айдар сөзи тилине толды,
Кожон баштаганын билбей калды:
«Тенгеринин жылдызын
Тоозун билер кем чыгар?
Менин жүректе коронды
Айрыр кижин кайда бар?»

Кезикте поэт алты жолду строфаны эжерлеп рифмалап жат:

Ончозун Жаңгар шүүп жадат,
Көзине уйку келбейт.
Жүрегинде тош тургандый,
Жалмажында кумак төжөнгөндий.
Көдүрөзи бойына билдирет,
Көзүн жумуп болбойт.

Сегис јолду строфаларды Кучияк карчий тўнгей угулар табыштарла рифмалап јат.

Тўрт јолду строфанын бўдўмин Кучияк база јангыртып јат. Темдектезе, поэт строфадагы баштапкы јолдын учын калганчы јолдын учыла, экинчи јолды ўчинчи јолло рифмалайт:

Кеде, кеде, ары бар!
Јыду тыныжынды бери тынба!
Коронду колынла мени тутпа!
Кеде, кеде, ары бар.

(«Ј а н г а р д ы н ۆ л ۆ м и»).

Мындый рифмаларла бириктирген јолдор оосло до айдар поэзияда, Кучияктан озо до бичиген поэттердин произведение-леринде јок болгон. Кучияктын мындый јангыртулары ўлгердин интонациязына јаан камаанын јетирген.

Кўп ўлгерлерде поэт тўрт јолду строфалардын јўк ле экинчи ле тўртинчи јолдордын учын рифмалап јат. Је ўлгердин ритмиказы ла кўўзи тўнгей ле бузулбайт, ненин учун дезе Кучияк мындый строфаларда баштапкы ла ўчинчи јолдордын башта-рын чике тўнгей угулар табыштарла рифмалап јат. Темдектезе:

Ол кўннен ала бистердин
Најы јўрўмис башталды.
Олордын тоозы кўнўн кўптўп,
Мени кожо апарлады.

(«Ј а ж ы н а с ۆ ۆ г е н и с к у с с т в о»).

Кўп строфаларда поэт колболу рифмаларды тузаланып јат:

Айыл тўзинде барбак мўш
Торко бўриле кожондоп туратан.
Ого конгон кушкаштар дезе
Ончозы мениле таныжып баратан.

(«Н а ј ы л а р»).

Бўгўнги поэттер строфанын бўдўмин там кенгидип јат. Темдектезе, А. Адаровтын ўлгерлериндеги строфалардын бўдўми база јангы. «Мрамор туулар» деп ўлгерде поэт сегис јолду строфаны мындый схемалу тўнгей угулар табыштарла риф-малап јат: а а а б б в в в.

Олор сананатан,
Олор каткыратан,
Јангыс ла унчукпайтан.
Таш та болзо тўрўлинде ўндў,
Қалчал ичинде салкын да ўндў.
Олордын јўреги кайда да

Чанкыр кырларда,
Ыраак Алтайда.

Беш јолду строфаны Адаров а б б в б деп схемала риф-
малайт:

Је калганчы өйис келгежин,
Қабышпас эрдибис та не деп кыймыктаар,
Та үлгерлер кычырар,
Та карангуйдан коркып,
«Энем» — деп кыйгырар.

Б. Укачин алты јолду строфаны жаңыс бүдүмдү түңей угу-
нар табыштарла рифмалап јат:

Мен кудайга качан да јолукпагам,
Куучын-эрмегин качан да укпагам.
Мен јалар-отко бажыргам,
Агару сындарга алкагам, —
От одыргам — јылынгам,
Тууларла, сындарла кырлагам.

Тогуз јолду строфанын јолдорын Укачин сүрекей јилбүлү
рифмаларла бириктирип јат:

Кижинин јүрүми,
Байла, үргүлјиге мындый:
Қаткы ас,
Сүүнчи ас,
«Адам» деп айтпас,
Ол — јууда,
Ол — сакылта.
Көстө — јаш,
Бойын — јаш.

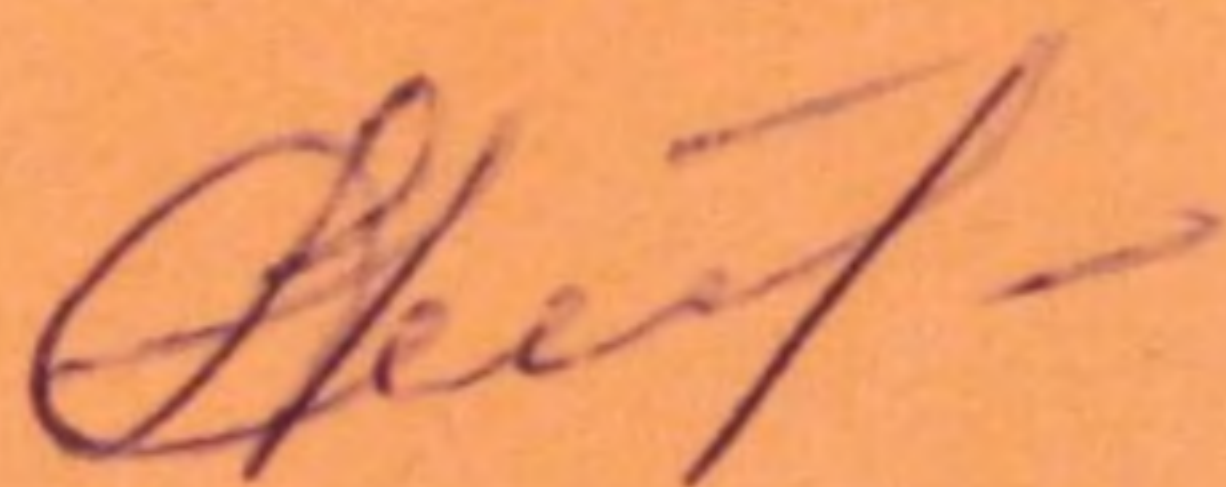
Строфаны кенгидерине өскө дө поэттер јаан салтарын јети-
рип јат. Мынызы строфа бистин поэзияда там јаранарын кере-
леп јат.

УЛГЕРДИН ТӨС ЭЭЖИЛЕРИ КЕРЕГИНДЕ МЫНДЫЙ
БИЧИКТЕРДЕ АЙДЫЛГАН:

1. Абрамович Г. Введение в литературоведение. М., 1961.
2. Асеев Н. Зачем и кому нужна поэзия. М., 1961.
3. Арнаудов М. Психология литературного творчества. М., 1970.
4. Асланов В. Проблемы тюркоязычного стихосложения в отечественной литературе последних лет. «Вопросы языкознания» деп. журналда, 1 №, 1968.
5. Ауэзов М. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1961.
6. Ахметов З. Казахское стихосложение. Алма-Ата, 1964.
7. Вербицкий В. Алтайские инородцы. М., 1893.
8. Васильев Г. Якутское стихосложение. Якутск, 1965.
9. Гиршман М. Стихотворная речь. «Теория литературы» деп бичикте, 3 т., М., 1965.
10. Джафар А. Особенности азербайджанской метрики аруза, М., 1960.
11. Дмитриев К. «Көгүтей» деп бичиктин кире сөзи. Л., 1936.
12. Ермилова Е. О ритмическом новаторстве советской поэзии. «Вопросы литературы» деп журнал, 2 №, 1961.
13. Жирмунский В. О некоторых проблемах теории тюркского стиха. «Тюркологический сборник» деп бичик, М., 1970.
14. Жовтис А. Стихи нужны. Алма-Ата, 1968.
15. Исаковский М. О поэтическом мастерстве. М., 1953.
16. Иванов И. О чувашском народном стихосложении. Чебоксары, 1957.
17. Карпов А. Стих и время. М., 1966.
18. Каташев С. Рифма в алтайской поэзии. Ученые записки Горно-Алтайского НИИИЯЛ, 10 №, 1971.
19. Каташев С. Алтай поэзиянын бир кезек теоретический сурактары керегинде. «Туулар жылдызы», 1971.
20. Кожинов В. Как пишут стихи. М., 1970.
21. Огнев В. Книга про стихи. М., 1963.
22. Озеров Л. В мастерской стиха. М., 1968.
23. Суразаков С. Героическое сказание о богатыре Алтай-Бучае. Горно-Алтайск, 1961.
24. Тимофеев Л. Очерки теории и истории русского стиха. М., 1958.
25. Тимофеев Л. Основы теории и литературы. М., 1971.
26. Харлап М. О стихе. М., 1966.
27. Хамраев М. Основы тюркского стихосложения. Алма-Ата, 1963.
28. Хамраев М. Очерки теории тюркского стиха. Алма-Ата, 1969.

БАЖАЛЫКТАР

Поэт ле поэзия	3
Алтай поэзиянын өзүми	9
Алтай үлгердин тӱзӱлӱтӱн системазы	36
Ритмикалык бӱлӱнтилер ле ритмикалык токтодулар	45
Рифма	62
Баштамы рифма	—
Учундагы рифма	70
Строфа	88
Үлгердин тӱс ээжилери керегинде мындый бичиктерде айдылга	107

Степан Михайлович Каташев

ОБ АЛТАЙСКОМ СТИХОСЛОЖЕНИИ

На алтайском языке

Редактор В. Т. Самыков. Технический редактор М. Г. Шелепова.
Корректор А. А. Боконокова.

Сдано в набор 10/IX 1974 г. Подписано в печать 26/IX 1974 г.
Формат 60×84 1/16. Усл. п. л. 6,27. Уч.-изд. л. 5,43. Тираж 1000 экз.
Бумага тип. № 3. Заказ 3163. Цена 34 коп. АН 13376.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства,
г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 27.

34 акча

1950

